



## Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ  
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial  
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով  
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

**Share** — copy and redistribute the material in any medium or format

**Adapt** — remix, transform, and build upon the material

2954

206.5  
2-16



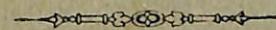
200.5  
6-16

ԵՐԱԿԱՆԻ ԺԱՇԱԳԻՋ

ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵՒԱՆԻ

Ս. Ի Ա Զ Վ Ա Ն Ք Լ

(Արտասպած „Լ. Ա Խ Մ Ա. Յ“ համդիսից)



280  
54-24

Թ. ի ժ լ ի ս  
Տաղավար Մ. Շարամէ և Հովկ., Նիկ. 21.

1901

23 SEP 2009  
EPOS.TU.54

280  
954-24  
6-16 48  
ԵՐԱԿԱՆ ՊԱՀպահ

## ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵՒԱՆԻ

# Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԸ

1005  
20312

(Արտապած „Լ. Օ Ւ Մ Ս. Յ“ հանդիսից)



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎՈՐՈՎԻ ՎՈՐՈՎԱՅՐԻ ՎԵՐԱՀԱՅՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԿԱՆ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊՈՂՈՎԻ ՎՈՐՈՎԱՅՐԻ ՎԵՐԱՀԱՅՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆԿԱՆ  
28 ՄԱՅԻՍԻ 1919 թ.

Թ. ի ք ւ ի ս

Տպարան Մ. Շաղամէ Խ Հնկ, սկզ. 21.

1901

112.07.2013



ՆՈՐ - ՆԱԽԻԶԵՒԱՆԻ Ա. ԽԱՉ ՎՈՆՔԸ

1.



ՏԱԿՐՈՒՅ ԱՊՈՀԻ ՏԱՐԵ+ՄՐԱՆ  
28 ՄԱՅԻՍ 1919 թ.

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 17-го Января 1901 г.

Ս. Խաչ վանքը, որ Երևանցի Խօջէնց Մարգարը կոչում է «Երկնահանգէտ Սուրբ Խաչ վանք նոր Նախիջեանու», հիմնարկել է Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ արքայի կոպուլատու Արզուժեանը, որ նոր Նախիջեան հայաքաղաքի հիմքը գնելով և ժողովրդի ցանկացած եկեղեցիները նորա մէջ շինելով, կամեցել է դորանով գաղթականների նուիրական զգացմունքին. լիովին բաւականութիւն տալ: Վանքի հիմնարկուժինը եղել է 1783 թուին, չինուժեան սկիզբը՝ 1786-ին, իսկ օծումը՝ 1792 թուականի նոյեմբերի 27-ին, ինչպէս վկայում է Խօջէնց Մարգարը. «Իսկ զինի այնց հիահրաշ գործոցն կատարման, ի նոյն 1792 թուին, նոյեմբերի 27-ին, օծմամբ սրբացուցեալ զչքնաղ դերկ-

նահանգէտ Սուրբ Խաչ վանքն նոր Նախիջևանու, զկառուցեալն յինքնէնէ...»<sup>1)</sup>): Ամբողջ 6 տարուայ ժամանակամիջոցը, որ անցել է վանքի հիմնարկութիւնից մինչև նորա օծելը, անշուշտ գործ չէ դրուել նորա շինութեան վերայ, որովհետև այնպիսի մի փոքրիկ վանք, ինչպիսին Ս. Խաչն է, այդքան երկար ժամանակի շինութեան կարուութիւն չունի։ Անկասկած վանքի շինութիւնը վաղուց արդէն պատրաստ է եղել, բայց ուշացել է օծումը, որովհետեւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը բազմաթիւ գործերից աշք չէ թափել, ժամանակ չէ ունեցել օծելու նա այդ ժամանակները զբաղուած է եղել Գրիգորուալով հայարարաքի հիմնարկութեամբ, որ մի գժուարին և երկար ժամանակ պահանջող գործ է եղել, որովհետեւ հարկաւոր է եղել արքեպիսկոպոսին Բեսսարաբիոյ զանազան քաղաքներից ժողովել հայերին մի տեղ, մի կենդրունում ընակեցնել նոցա։ Ինչպէս յայտնի է, Գրիգորուալով հիմնարկութիւնը եղել է նոյն իսկ 1792 թուականին, ուրեմն արքեպիսկոպոսը առաջ վերջացրել է Գրիգորուալովի հիմնարկութիւնը, յետոյ շտապել է նոր Նախիջևան և օծել է վանքի շինութիւնը։ Խօջէնց Մարգարի մեր վերը բերած վկայութիւնը ևս՝ «իսկ զինի այնց հիահրաշ գործոց» ակնարկում է Գրիգորուալով բազարի հիմնարկութիւնը, որովհետեւ գորանից առաջ նա ասում է, որ ինքը 1792 թուին տպել է մի զիրք «Գուռն ովորմութեան» անունով, որի մէջ լիովին պատկերացրած է Գրիգորուալովի և նոր Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմութիւնը, որ կատարուել է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով։ «Արդ՝ յանցեալ ամին (1792), գրում է նա, տպմամբ ծնեալ եղի յանախտ ճշմարտախօսութենէ իմմէ՛ մանուկ ինչ չըր-

<sup>1)</sup>) Տես «Պատմութիւն Թէլամաքի», թարգմանութիւն Մարգար Զարարիայի Խօջէնց Երևանցւոյ. Էջ 363։

նակատես և վայելչագեղ, անուանեալ Գուռն ովորմութեան, յոբում զէտ անալոտ հայելոջ՝ տեսանի բովանդակի հանդէսն՝ ընդ լիակատար պատմութեան՝ Գրիգորուալ քաղաքին Հայոց, հիասքանչ հիմնարկեցման, ընդ որոյ և նոր Նախիջևանու գերահոչակ հիմնարկութեան։ Որով զմեծամեծ գործոցն աստուածայնոց՝ դհանդէսն, որ առ ազգս հայասերունդ զարմանագործեաց ի յայսմ ոսկեղէն դարու, աստուածարեալ բարերար խնամածուին իմոյ Տետոն Յովսէփայ Սրբազն Արք Եպիսկոպոսին՝ հիւսային կողմանցա։ Վանքի շինութեան և օծման յիշատակարանը, որ փորագրուած է մարմարիոնեայ տախտակի վերայ և դրուած է այժմուայ շինութեան հարաւային գրան ձախ կողմը, հետեւեալ կերպով է արձանագրում վանքի հիմնարկութիւնը՝ «Ճորհօքն Սստուծոյ կառուցի զսուրբ Խաչ վանքս և հաստատեցի ի սմա զդլարց և զտպարանս ես Սանահնեցի Արկութեանց Ճիօչբէզի որդի և սուրբ Եջմիածնայ նուիրակ և Ռուսաց Երկրի Հայոցս ազգի առաջնորդ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս ի կայսերութեան ամենայն Ռուսաց Եկատերինէ Ալէքսէովնին Երկրորդի և ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տետոն Ղուկասու կաթողիկոսին աշխատութեամբ հոգեոր որդույն իմոյ բայազիտցի Կարապետ վարդապետին օծեալ եղի յամի Տետոն 1791 և ի Հայոց թուին ՌՄԽ ի սեպտեմբերի։ Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27»<sup>2)</sup>։ Մենք ասա-

<sup>2)</sup>) Այս արձանագրութեան մէջ, ինչպէս կարելի է տեսանել վանքի օծման թուականը Երկու տեսակ է նշանակուած՝ «Օծեալ եղել յամի Տետոն 1791 և ի Հայոց թուին ՌՄԽ ի սեպտեմբերի և օծաւ 1792 նոյեմբերի 27»։ Թէև բուն արձանագրութեան մէջ յիշուած թուականը է 1791-ը, իսկ «Օծաւ 1792 նոյեմբերի 27» բառերը փորագրուած է մարմարիոնի շըջանակի վերայ, բայց մենք այդ վերջինը աւելի ճիշտ ենք համարում, որովհետեւ վանքը օծուել է Գրիգորուալ բաղարի հիմնարկութիւնից յետոյ, որ եղել է 1792-ին։

ցինք այժմուայ շինութեան, որովհետեւ վանքը հիմնովին վերանորոգուած է Այլաղեան Դաբրիէլ վարդապետի առաջնորդութեան և Մկրտիչ Յովակիմեան վարդապետի վանահայրութեան ժամանակ: 1862 թուին Այլաղեան առաջնորդը Խալիբեան դպրոցի այն ժամանակիուայ տեսուչ և Սիւնհոգոսի նախկին պլուկուրոր Յովհաննէս Խոայեան Միրաքեանի հետ այցելելով իւր թեմի զանազան տեղերը, յունիսի 3-ին ժամանում է նախիշիան, որտեղ ամենքան աչքի անցնելուց յետոյ, նոյն ամսոի 27-ին այցելում է քաղաքի իշխանների հետ և Ս. Խաչ վանքը, նա տեսնելով, որ վանքը շատ հնացած ու մաշուած գրութեան մէջ է, պատարագից յետոյ յորդորում է իշխաններին նորոգելու շինութիւնը: Առաջնորդի սպեսորուած քարոզը և յորդորաները մեծ տպաւորութիւն են թողնում քաղաքացիների վերայ: Թարժ տպաւորութեան ներքոյ ստորագրութիւն է բացուում և հէնց այդ տեղ ստորագրուած գումարի քանակութիւնը համում է վեց հազար ռուբլու: Խոկոյն և եթ ընտրուում են երկու հոգաբարձու: Աղա Գէորգ Խաթրանիան և Աղէքսանդր Ալաջալեան, որոնց և յանձնուում է թէ ստորագրութիւնը քաղաքացւոց մէջ շարունակելու և թէ վանքի վերանորոգութեան վերայ հոգալու գործը: Երբ որ քաղաքացւոց մէջ ևս ստորագրութիւնը յաջողութիւն է գտնում և ստորագրած գումարը համում է 18 հազարի, երկու հոգաբարձուն խոկոյն և եթ ձեռնարկում են հին շինութիւնը քանիւելու, նիւթեր պատրաստելու և 63 թուականի օգոստոսի 4-ին աշխարհախումբ բազմութեամբ և ուժահանդէս չքեղութեամբ Մկրտիչ վանահօր ձեռքով կատարում են վանքի նորոգ հիմնարկութեան օժման հանդէող<sup>3)</sup>: Մեր վերը բերած յիշատակարանի մէջ, ինչպէս

<sup>3)</sup> «Պատմութիւն Խալիբեան ուսումնարանի», էջ 68. և «Մասեաց Աղաւնի» և «Ծիածան Հայրաստանեայց». էջ 278—280:

կարելի է տեսնել, կայ միայն շինութեան աւարտելու և օժման թուականը, իսկ բովի հիմնարկութեան և շինութեան սկսուելու թուականը չէ յիշուած: 1783 և 1786 թուականները, որոնցից առաջինը հիմնարկութեան օժման թուականն է, իսկ երկրորդը շինութեան սկսուելուն, մենք գտնում ենք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Գաւթարում»<sup>4)</sup>, որ բարեբաղդաբար անկորուստ է մնացել և ամբողջութեամբ մեր ձեռքն է հասել: Այդ տեսրակում երջանկայիշատակ եպիսկոպոսը խօսելով նոր-Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցու հիմնարկութեան մասին, ասում է՝ «ընդ սմին օծաք (ի 1783 թ.) և զհիմունս վանիցն, որ յանուն Փրկչին և Ս. Խաչին»<sup>5)</sup>, իսկ մի փոքր

<sup>4)</sup> «Գաւթարը» մի մեծագիր կաշուէկազմ գերք է, որ իւր մէջ պարունակում է իւր՝ Յովսէփի եպիսկոպոսի ձեռքով գրած նախիջեանի հիմնարկութեան համաօտ պատմութիւնը, եկեղեցիների հիմնարկութեան յիշատակարանները և Խոհմից բերած եկեղեցական իրեղէնների ցուցակը: Նորա լիակատար վերնագիրն է՝ «Գաւթար ի Ղոհմու բերեալ եկեղեցական առօմիցն արձաթեղինաց և շրեղինաց: Արարեալ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ծայրագյոյն նուիրակ և Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց աղքին Առաջնորդ և Նոր-Նախիջևանայ հիմնադիր տեառն Յովսէփայ արքեպիսկոպոսին սանահնեցւոյ Արդութեանց, աշակերտի հոգելոյս սուրբ Հայրապետին ամենայն Հայոց տեառն Սիմէոնի երկանցւոյ: Յամի Տեառն 1780 և ի Հայոց թուականութեան ՌՄԻԹ ի Նոր-Նախիջևան»: Գաւթարը այժմ գտնուում է բարեկրօն Տէր-Խաչատուր աւագ քահանայի ձեռքին:

<sup>5)</sup> Աւելորդ չենք համարում այստեղ գնել քաղաքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու սեղանի տակ գրած յիշատակարանը, որի մէջ իշուած է և վանքի հիմնարկութեան մասին: «Ծնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ, Հիմնացաւ սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցիս յամի մարդեղութեան փրկչին մերց Յիսուսի Քրիստոսի, ի 1783 թուին և ի Հայոց ՌՄԼԲ թուին, Սեպտեմբերի 9. ի տօնի երեք հարիւր տասնեռութ հայրապետացն սուրբ ժողովուն սիկիու, որ ի բարեկենդան շաբաթ օրն Սուրբ Խաչի: Ի թա-

յետոյ գտնուում է և վահրի շինութեան սկսուելու յիշատակարանը՝ «1786 յունիսի 21 ՚ի սուրբ Հուսաւորչու քարեկնդան կիլակէին վերոյ Փրկիչ և կամ Սուրբ Խաչ վանից հիմն արկի, և շինութեան սկիզբն առնել ետու։ Աստուած հասուացէ ի կատարումն, որ ահա դեղերիմ ի կագաւորութեան Մեծի Եկատերինէ Երկրորդ Կայսերուհւոյն ամեայն ոռւստաց, որ զազս մեր ի Դոփմու հանեալ Երեր ի թաթարաց, Երեր ի յերկիրս ոռւստաց ի զաւառն Ազովու որ կոչէ Թաստովի յօրում քաղաք շինեալ անուանեցաք Նախիջեան ըստ անուան քաղաքամօրն աշխարհի, և ի վեհագոյն ժառանգորդուցն կայսերական բարձրութեանց՝ մեծ իշխան Պաւլ Պետրովշին և նորին զուգակից մեծ Դշնոյ Մարիա Գետրովինին և զաւակաց նոցա՝ մեծ իշխան Աղեքսանդր Պուլովիչին և Կոստանդին Պաւլովիչին և մեծ Դշնոյ, Ալեքսանդր Պաւլովիչին։ Եւ ի հայրապետութեան սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, տեառն Ղուկասու սրբազն կաթողիկոսին ամենայն Հայոց։ Զեռամբ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ, ոռւսաց Երկրի Հայոց Առաջնորդ և նոր քաղաքիս Նախիջեանաց հիմնադիր, ի Քրիստոս հանգուցեալ Սիմէօն կաթողիկոսի Աշակերտ և Սանահոնի Երկայնաբազուկ Արդութեանց Զումինց՝ իշխան Շիօշրէզի որդի Յովաչի Արքեպիսկոպոս մեղապարտի՝ որ օծի զշիմունս քաղաքիս և եղի ի չորս կողմն սորին քաղաքիս։ և զշիմ սուրբ Լուսաւորիչ Երեղեցւոյս եղի ի չորս անկիւն սորին Երեր Երեր քար, յանուն Երկոտասան առաքելոցն Քրիստոսի, և ի ներքոյ սեղանոյն եղի զքարն օծեալ յանուն Փրկչին, ընդ նմին եղի և զբազում մասունս սրբոց, բայց անյայտու վասն զի ի զալն ժողովրեան մերոյ ի Դոփմու ի Սամար և ի Կատարեանէլաւ բնակութիւնսն, անդ այրեցեալ էր բոլոր զզեստն և անօթն Ղարասու կոչեցեալ քաղաքին, ուստի արծաթեայ պահարանք սրբոց մասանց հալեցեալը էին և նշխարը սրբոց ամբողջ մեացեալը, սակայն մեզ անյայտու բարւոք համարեցաք աստ ամփոփելն։ Ընդ սմին օծաք և զշիմունս վանիցն, որ յանուն Փրկչին և Սուրբ Խաչին։ ապայն հանդիպողրդ յիշեցէր զմեզ ծնողոք մերովք։ Այս յիշատակարանի վերնագիրն է՝ Քիրր զոր ընդ հիմանն սուրբ Լուսաւորչի ամփոփեցաք ի յատակ սեղանոյն ընդ մասանց։

7

տար հասուցանել»։ Վահրը թէկ հասարակօրէն կոչուում է Ս. Խաչ, բայց նորա լիակատար մնունն է Փրկիչ Ս. Խաչին։ Նա շինուած է Խոփմում գտնուած Ս. Խաչի վանքի անունով, որ, ինչպէս յարոնի է, նոյնպէս կոչուում է Փրկիչ Ս. Խաչին։ Գաղթականները նոր հիմնարկած քաղաքում շինելով իւրեանց Խոփմում ունեցած վահրի ու եկեղեցիների անունով վանք ու եկեղեցիներ, կամեցել են կեղեցիների անունով վանք ու եկեղեցիների, կամեցել են գորանով վառ պահել իւրեանց սրտում թէ իւրեանց երկրորդ հայրենիքի – Խոփմումի յիշատակը և թէ իւրեանց բուն հայրենիքի – Հայաստանի յիշատակը, որովհետեւ անկասկած է, որ Խոփմի վանքերն ու եկեղեցիներն էլ շինուած են եղել գաղթականների Հայաստանում ունեցած վանքերի և եկեղեցիների անուններով։ Ամենամեծ սրբութիւնը վանքի մէջ, որ և ծառայել է իրեւ հիմք շինութեան և անուանակոչութեան, համարուում է այն մեծ խաչքարը, որ այժմուայ շինութեան մէջ տեղաւորուած է աւագ դասի սիւնի մէջ գէպի ժողովրդի կանգնելու տեղը։ Թէկ այդ քարը ոչ մի արձանագրութիւն չունի, բայց ի նկատի առնելով քարի յատկութիւնը և նորա վերայ բանդակած խաչի ձեռը, կարելի է ենթագրել, որ շատ հին է և, գուցէ, հէնց բերուած լինի Հայաստանից։ Այժմ այդ խաչքարը առնուած է ոսկեզօծ ապակիածածկ շրջանակի մէջ, որի մէջ դրուած է երկու ուրիշ խաչ՝ մէկը պղնձէ մեծ, առանց մասունքի, իսկ միւսը փոքր, արծաթէ անյայտ մասունքով, որոնք մի անունով մեծ խաչի հետ կոչուում են «Ս. Խաչ»։ Պղնձէ Խաչը, որի երեսը զարդարուած է Քրիստոսի խաչելութեան և ուրիշ երկու պատկերով և զանազան էմալի ձեւով և արևելեան ճաշակով բաշած նկարներով, ունի հետևեալ հին յիշատակարանը։ «կանգնեցաւ սուրբ Խաչն ի քարեխոսութիւն Խաթունին։ Պարոն Զաքարէ զստեր։ ի քարեխոսութիւն Խաթունին։ Պարոն Զաքարէ զստեր։ ի թվին 228 (1329)։ Ասել է թէ այդ խաչը շինուած է Անեցւոց Ղրիմի թերակղին ժամանելուց մի տարի առաջ,

որովհետև Անեցիք, ինչպէս յայտնի է Նոր-Նախիջևանի ձեռագիր Յայսմաւուրի լիշտակարանից, հասել են Դրիմ 1330 թուին։ Ս. Խաչի ոսկեզօծ շրեղ շրջանակը կամ պահարանը իւր ծախսով շինել է վանքի ներկայ շինութեան հոգաբարձուներից մէկը Ալեքսան աղա Ալաջալեանը։ Վանքը շինուած է մի բարձր բլուրի վերայ, որ քաղաքից գըտնուում է 7 վերստ հեռու դէպի հիւսիս։ Քաղաքի և վանքի մէջ գտնուած տարածութիւնը, ինչպէս և բոլոր շրջակայքը, դաշտի բնաւորութիւն ունի, որովհետև Նախիջևանը իւր աշխարհագրական գիրքով պատկանուում է Ռուսաստանի ցած հարթութեան այն մեծ դաշտային գոտուն, որ բռնուում է Բեսսարաբիոյ, Քերսոնի, Եկատերինասլավի, Տաւրիկեան, Հաշտարիսանի, Ստարապօլի, Դոնի և Ռուսի նահանգները մինչեւ Սև, Աղովի և Կասպից ծովերի ափերը։ Այդ մեծ տարածութիւնը կազմուում է մի մեծ դաշտավայր, որ Սև ու Աղով ծավերի ափերի մօտ կոչուում է Պոնտիական, իսկ Կասպից ծովի մօտ—Կասպիական։ Նա ծածկուած է սեահողով, որի տակը գտնուում են՝ տեղ տեղ աւազաքար ու կրաքար, տեղ-տեղ հատաքար և գնեյս, տեղ-տեղ էլ կաւիճ, որոնք մի կողմից արգելուում են ջրի ծծուելուն, միւս կողմից շեն թողնուում, որ ծառերը գետնի մէջ խոր արմատ բռնեն։ Հէնց այդ պատճառով էլ բոլոր այդ տարածութիւնը զրկուած է անտառներից, եթէ չհամարենք այն կարճարուն ծառերի և մացառների խրմբերը, որոնք տեղ-տեղ ձորերի մէջ մարդու աշքի են ընկուում։ Նախիջևանի շրջակայրում մարդ որ կողմ նայելու լինի, կտեսնի միայն լայն, անպարազրելի դաշտը, որի միատեսակ հարթութիւնը միայն երբեմն խանգարուում է ցած ըլքակների կանոնաւոր շարքերով, որոնց Ռումները կոչուում են «կուրզաններ», իսկ Հայերը—«Օբաններ», և ձորակներով, որոնց միջով հոսում են ամառը անձրևներից յառաջացած, իսկ ձմեռը ձիմի հալուածքից գոյացած պլոտ-

տոր ջրերը։ Եօթ վերստի փոքրիկ տարածութիւնը, որ բաժանուում է քաղաքը վանքից, ունի իւր մէջ այդ տեսակ մի շարք կուրզաններ, որոնցից մի մեծը ընկնում է ուղղակի հէնց կէս ճանապարհի վերայ, ուստի և կոչուում է «Օրթա-Օքա», և մի քանի ձորակներ, որոնցից մէկի բարձր ըլքանման գագաթի վերայ շինուած է վանքը։ Վանքի այդ տեղ շինելու գլխաւոր պատճառը եղել է, նախ, տեղի բարձրութիւնը, որ իշխելով բոլոր շրջակայրի վերայ, բաւականին ակնահաճոյ տեսարան է ներկայացնուում, երկրորդ, քաղաքի մօտիկութիւնը և, որ գլխաւորն է, այն վճիտ և քաղցրահամ աղբիւրը, որ առատութեամբ բղխում է վանքի բլբի աւազաքարի շերտերից։ Առ հասարակ Նախիջևանի բոլոր շրջակայքը, բացի Դօնի մեծ տւագանից, որ գտնուումէ փոսի մէջ, որովհետև քաղաքը շինուած է գետի աջ-բարձր ափին, զրկուած է անուշահամ առատաջուր աղբիւներից, եղածները բոլորն էլ կրային են և աղի և նախսործ համ ունին։ Վանքի տեղը առաջ պատկանել է Մարտիրոս Թորոսեան անունով մէկ մասնաւոր մարդու, որից գնել է գաղթականների հետ Նախիջևան եկած «Գանցեցի» Սիմէօն վարդապետը վանք շինելու նպատակով, բայց վերահաս մահը չէ թողել նորան իւր նպատակը իրագործելու։ «Ընդ սմին արկաք զիմին Փրկիչ վանիցն, զոր մեր յաջորդ (նախսորդ) Գանցեցի Սիմէօն վարդապետն, ասումէ այդ մասին Յովսէփ եպիսկոպոսը իւր ձեռագիր «Փաւթարում», իւրով կայիւրն էառ զտեղի նորա ի Մարտիրոս Թորոսեան, յաղագս վայելչութեան տեղույն և ականակիտ յորդ աղբերացն, որը արդ բխուն։ Անդ ժողովեցար և զամենայն անասունս մեր և կարգեցար զվերակացուս։ Շինութեան համար, ինչպէս երեւում է, մեծ աշխատավական է գործ դրուել, որովհետև աւազաքարից կազմուած ըլքերը խորտ ու բորտ մակերեսոյժ է ունեցել։ Հարկաւոր է եղել քանդել բարձր տեղերը, տաշել աւա-

զաքարը, իսկ փոս տեղերը լցնել բերովի հողով, մի խօսքով մի արուեստական հարթ մակերեսոյթ կազմել։ Մտացուել է այդպիսով մի ընդարձակ տարածութիւն, որ ըսկուելով հիւսիսից, գնում է դէպի հարաւ և աստիճանաբար թերուում է դէպի ձորակը։ Այդ տարածութեան մէջ բլրի մակերեսոյթը երեք կողմից՝ հիւսիսից, արևմուտքից և արևելքից շրջապատուել է պարսպով։ մէջ տեղը հիմնարկուել է վանքը, արեւելեան կողմը՝ բնակութեան սենեաները, իսկ հարաւային կողմը, որ նայում է դէպի ձորը, բաց է մնացել, թէս այդ կողմից ևս հարկաւոր է եղել քարքաշկով մինչեւ բլրի մակերեսոյթը, ամրացնել հողը, որպէս զի շեղ մակերեսոյթից հոսած ջրերը չ'տանեն հողը, չքանդին բլրի եղերը և չ'խախտեն եկեղեցու շինութեան հիմքը։ Իսկ որպէս զի հարաւային կողմը խսպառաց չ'մնայ, արեւելեան և արևմտեան պարիսպների մէջ, ձորի եղերքում ամբողջ տարածութեան վերայ փայտեայ վանդակապատ է քաշուել, ամրացրած քարէ սիւների մէջ, որի միջից մի դուռն է բացուել, որ բազմաստիճան քարէ սանդուղքով տանում է դէպի ձորը։ Վանքի բակը մտնելու համար, բացի այդ դէպի ձորը տանող դռնից, շինուել է այլ ես մի մեծ գարպաս, որ բացուած է արևմտեան պարսպից։ Այդ գարպասից բացուել է երկու ճանապարհ, որոնցից մէկը ծւուելով դէպի ձախ, մանուածապատ և գժուարամատոց արանետով տանում է ձորի միջով դէպի քաղաք, իսկ միւսը թերուելով դէպի աջ, տանում է դէպի Ս. Խաչի ազարակը (չյորդ), որ բաղկացած է 30 տուն հայ գիւղացիներից և համարուում է քաղաքի մասը։ Մեզ յայտնի չէ, թէ ինչ ոճով է շինուած եղել եկեղեցու հին շինութիւնը, բայց ներկայ շինութիւնը, որ աւելի մեծ է, քան թէ եղել է հինք, հայկական ճարտարապետութեան և ոչ մի նշոյլ չունի։ Գա իւր գմբեթի լայն—բոլորչի ձեռվ, հարաւային և հիւսիսային դաների հաստ-բոլորակ սիւնա-

զարդով աւելի հին Բիւզանդեան ոճն է յիշեցնում, թէ այդ ոճը ևս շինութեան մէջ բոլորովին պահպանուած չէ։ Եկեղեցին երեք դուռ ունի՝ արևմտեան, հիւսիսային և հարաւային։ Նա թէս, ինչպէս ասացինք, վերանորոգութեան ժամանակ մեծացրած է, բայց դարձեալ մեծ չէ։ Նորա երկայնութիւնը՝ սեղանից մինչև արևմտեան դուռը 28 քայլ է, իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսային դռնից մինչև հարաւայինը 20 քայլ։ Արևմտեան դրան կից շինուած է զանդակատունը, մի շինութիւնն, որ, բացի նորանից, որ շատ անշնորհը ու տգեղ է, այլ և իւր սրածայր աշտարականման ձեռվ ամիննեին չէ համապատասխանում եկեղեցու շինութեան ընդհանուր ոճին, որ բաւականին վայելուշ է ու գողտրիկ։ Տաճարի պատերի մէջ արտաքին կողմից զետեղուած են խաչքարեր, որոնք բոլորը ևս ունին կարճառօտ արձանագրութիւններ, հայկական ձեր խաչեր, զարդեր ու բանդակիներ։

Ա. Սր. Խաչս բարեխաւս է Պիաթային և հայրն Սարգսին եւ եղբարցն Յովանէսին եւ Վարդերեսին թվ. ԶՀԲ. (972—1523) Սեպտեմբերի իւն։

Բ. Սր. Խաչնս բարեխաւս է։ Բլշին. կենակցին սովորին Զամբէքն եւ ծնօղացն Սահակին Ղումնթին թվ. ԶԲ. (902—1453)։

Գ. Սր. Խաչնս բարեխաւս է ածատրին նուրատին համ ակրին կողակցին քուշատէ խմնին թվ. ԶԻԶ. (926—1477)։

Դ. Սր. Խաչնս բարեխաւս է Յովանէսին չնոֆոր լիթին եւ ծնօղացն վարդերին մարինէ մարթային թվ. ԶՀ. (907—1458)։

Ե. . . . . ՅԱ ՔԱ. թվ. ՈՃԿԱ. (1161—1712) . . . . . Եւ ծնօղըն առաքելու մհտի մինաս. մուրատ կանգցա սր. Գէորգա տճրս վրակց մհտի ալսէֆէր պալի մհտի Թրիգոր մհտի Սողոմոն։

Զ. Ցէտ սր. Խշս տր. օվանէսի որդի մհտի փանոսին ծնօղացը հուրոն թվին ՌՃԱԾԻՆ. (1161—1712):

Է. Սր. նշանս բարեխաւու է նահատակի պ Գորգին թ. ԶԶԳ. (983—1534):

Հ. Սր. նշանս բարեխաւու է աբրահամայ մելիքին Սարգսին մայրին լուսին ավար պիրին թվ. ՊԿԲ. (868—1449):

Թ. Ցէտ սր. նշանքս Յովանէս արելին եւ իւր եղբաւոն Սիմէսն կրօնաւորին եւ ծնօղաց իւրոց թվ. ՊՂ. (890—1441):

Ժ. Բարեխաւու են սր. նշանքս ասլի պիկին սուլթան լսթին եւ որդույն առաքելին թ. ԶԻԲ. (922—1483):

ԺԱ. Ցիշտկէ սր. նշանս տր. Պարոսին եւ երիցկնոջն եւ զաւակացն տր. օվանէսին մանուկին ձեռամբ պրնին թ. ՌՃՃԳ. (1153—1704):

ԺԲ. Բարեխաւու է սր. նշանքս արհոն երիցուն օվանէսին տր պապային եւ լատիքին թվ. ԶԹ. (909—1460):

ԺԳ. Բարեխաւու են սր. նշանքս տր. ածատրին երիցկնոջն Զէրիֆ լսթ. տր. պապին անա լսթ տովլալթ լսթ. տր. աւետիքին բուլաֆ լսթ. էտիլ թվ. ԶԻԹ. (929—1480):

ԺԴ. Սր. նշ. լիշ. քարիսմանամի ոհանէսին իր կողակցին թէրկան խաթուն իր փեսին Սարգսին իր կենակցին զամշ լսթնին իր . . . տրտրին <sup>6)</sup>):

<sup>6)</sup> Եյս արձանագրութիւնների մէջ յիշուած թուականները ցցց են տալիս, որ այդ նաչքարերը 15, 16, 17 և 18 դարերի գործ են, ուրեմն շինուած ու բանդակուած են Խոհմում, Գոքա առաջ զարդարել են Խոհմի հայոց եկեղեցիների պատերը, յետոյ գաղղմականութեան ժամանակ եկեղեցական միւս իրեղնների ու սրբութիւնների հետ բերուել են նախիջևան:

## Զ.

Ս. Խաչի ձորը շրջակայքում գտնուած ձորերից ամելի ընդարձակ է. նա կազմուած է երկու մասից՝ բուն ձորից, որի միջով հոսում են աղբիւրի և անձրևների ու ձիմերի հալուածքից գոյացած ջրերը, և նորա շարունակութիւնից, որի վերայ ձգուած է վանքի ընդարձակ պարտէղը: Զորը անմիջապէս կից է Ս. Խաչի բլրին, այնպէս որ երթեեկութիւնը վանքի և պարտէղի մէջ կատարուում է փայտէ կամքջով, որ ձգուած է բուն ձորի վերայ վերյիշեալ սանդուղքից սկսած մինչև պարտէղը: Պարտէղի տեղն էլ, ինչպէս վանքի տեղը, մասնաւոր մարդուց է գնուած. նա առաջ պատկանել է մի պարզնի, որ այդ տեղ շինած է եղել մի փոքրիկ պարտէղ և զանազան շինութիւններ: Հայազգի Մարտիրոս Շահնարեան դինուորականը իւր սեփական արդիւնքով գնելով այդ տեղը, ընծայել է վանքին, որ այն ժամանակ թէկ դեռ գոյութիւն չէ ունեցել, բայց Յովսէփ ազքեպիսկոպոսը արդէն մտադրած և որոշած է եղել կառուցանելու <sup>7)</sup>): Վանքի շինութիւնից յետոյ նախկին պարտէղի մօտ գտնուած շինութիւնները քանդել են և բոլոր տարածութեան վերայ պար-

<sup>7)</sup> Պարտէղի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը մենք առնում ենք նախիջևանի «Հայկական Մագիստրատի» ատենադպիր Մ. Մորովովի ոուսերէն գրած ձեռագիր տետրակից, որ իւր մէջ պարունակում է նախիջևանի համառօտ պատմութիւնը. Մ. Մորովովը իւր այդ գրուածքում որ գտնուում է մեր ձեռքում, Ս. Խաչի պարտէղի մասին հետեւեալ նկատողութիւնն

տէղ են ձգել, որ շատ յաջող կերպով աճել ու մեծացել է: Պէտք է առհասարակ նկատել, որ նախիշեանի հողը ծառատունկի համար անպէտք և անյարմար է, որովհետեւ, նախ, սեահողի շերտի տակ դժնուում է աւագաքար ու կրաքար, որ արգելում են տունկերին խոր արմատ բըռնելու, երկրորդ, ձմեռները անպակաս է լինում մրրկախառն բուքը, որ սառցնելով մատղաշ բոյսերի և տունկերի ծիլերը, չորացնում ու ցրտահար է անում նոցա: Ս. Խաչի պարտէզի աճելու նպաստել են ձորի յատկութիւնը և տեղի գրութիւնը: Չորը երկար ժամանակ ջրերի հոսանքի յատակ լինելով, ժամանակի ընթացքում ծածկուել է պտղաէտ տղմի հաստ շերտով, որ միջոց է տալիս բոյսերին խոր արմատ բռնելու, իսկ տեղի գրութիւնը դաշտի մակերեւոյթից շատ ցած լինելով, պաշտպանում է ծառերը քամիների և ձմեռնային սառնամանիքի լինասակար ազգեցութիւնից: Պարտէզը նամանաւանդ ընդարձակուել, բարեկարգուել ու շրեպացել է Յարութիւն աղայ Խալիբեանի աթոռակալութեան օրով, որ եկեղեցական գումարներից 18 հազար ռուբլի ծախսելով նորա վերայ, այնպիսի նախանձելի գրութեան է հասցրել նորան, որ շատ հեռաւոր տեղերում չէ կարելի գտնել նորա նմանը: Խալիբեանի ժամանակն են բացուել կանոնաւոր ծառուլիները, նորա ժամանակն են տնկուել պտղատու ծառերը՝ տանձենիները, լինձորենիները և բալենիները, նորա ժամանակն է գրուել և ծաղկանցի ու տնկարանի սկիզբը<sup>8)</sup>:

է անում. „Садъ этотъ принадлежалъ какому-то Г-ну построившему здѣсь на полуденекъ хуторокъ, за построику и садъ по оцѣнкѣ заплатилъ деньги Армянинъ порутчикъ Мартинъ Шагнаровъ и подарилъ предполагавшемуся строиться здѣсь Монастырѣ, впрочемъ теперь изъ старого осталось очень мало“.

<sup>8)</sup> Պարտէզի այդ բարեկարգութիւնը կատարուել է գրլիստորապէս Գէորգ աղայ Խալիբանեանի ձեռքով որին Յարու-

թուն ձորը, որ վանքի բլրի տակ շատ նեղ է, գնալով դէպի արկմուտք, լայնանում է և կազմում է մի բաւականին ընդարձակ տարածութիւն, որի վերայ ձգուում է վանքի

թիւն Խալիբեանը իւր կողմից յանձնած է եղել վանքի կառավարութիւնը: Խալիբանեանը կառավարել է վանքը Խալիբեանի աթոռակալութեան համարեալ բոլոր ժամանակամիջոցում Հայոց գարանու անունով և հրաժարուել է այդ պաշտօնից միայն այն ժամանակի, երբ սաստկացել են Հայրապետեան և Խալիբեան կուսակցութիւնների կոիւները: Երջանկայիշատակ Գէորգ Դ. կաթուղիկոսը իւր 67 թուին նախիշեանին արած այցելութեան միջոցում վանքի կառավարութիւնը նորից յանձնում է Գէորգ աղային, որ այս անգամ կառավարում է նորան լիազօր իշխանութեամբ 69 թուականից մինչև 76-ը: Հանգուցեալ կաթուղիկոսի այդ կարգագրութիւնը անելու մասին պատմում են Հետեւեալը: Մի օր կաթուղիկոսը հրաւիրուած է լինում Խալիբեանի մօտ Ճաշի. այդտեղ Խոսակցութիւն է բացուում Ս. Խաչի և նորա կառավարութեան գործերի մասին և կաթուղիկոսը յանկութիւն է յայտնում վանքի կառավարութիւնը նորից յանձնել Գէորգ աղային, որի կառավարութեան մասին շատ գովասանք էր լսել: Խալիբանեանը թէե առաջին նուագիւր ծերութիւնը և զանազան տեսակ առարկութիւններ մէջ բերելով, հրաժարուում է, բայց յետոյ զիշանելով իւր կուսակցութիւններին, ընդունում է կաթուղիկոսի առաջարկութիւնը և ստանում է նորա օրհնութիւնը: Բայց միւս օրը մտածելով թէ ինչ գժուարութիւններ պէտք է առաջ գան և ինչ նեղութիւններ պէտք է բաշէ ինը բը վանքը կառավարելու զործում տիրող կուսակցութիւնների պատճառով, նա զզում է իւր տուած համաձայնութեան վերայ և գնալով վեհափառի մօտ, խնդրում է աղատ կադուցանել իրեն յանձնած պաշտօնից: Հանգուցեալ կաթուղիկոսը պատասխանում է, թէ ինքը պատրաստ է արձակել նորան միայն թէ նա կարողանայ յետ տալ այն օրհնութիւնը, որ ստացել էր նորանից իւր տուած համաձայնութեան համար: Վեհափառի այդ խօսքերին ոչ մի պատասխան չգտնելով, Խալիբանեանը նորից համրաւում է կաթուղիկոսի ձեռքը և յետ է առնում իւր հրաժարականը:

բանջարանոցը։ Տղմաշաղախ հողը և աղբիւրի ջրի առատութիւնը, որ ամառուայ երաշտութեան ժամանակ մեքենայով բարձրացնուում է բարձր տեղերը, նպաստում են բանջարեղինի յաջող աճելուն և հիւթաւէտութեան։ Բանջարանոցի սահմանումն է և այն աղբիւրը, որ յայտնի է «Մաղկ—սու» անունով։ Հին ժամանակներից նախիջևանցիք սովորութիւնն են արել զալ այդ աղբիւրը, լողանալնորա մէջ, լուսնալ հիւանդ և ցաւած տեղերը և հնոտիներ փաթաթել նորա մօտ գտնուած ծառերի ճիւղերին։ Ժողովրդի կարծիքով այդ աղբիւրի ջուրը սուրբ է։ Նազեղ է զանազան ցաւերի ու հիւանդութիւնների, բայց մանաւանդ չերմի, ուստի և կոչուում է «Մաղկ սու», այսինքն առողջարար կամ բուժիչ ջուր։ Մինչեւ վերջին ժամանակները գեռ այդ աղբիւրի վերայ շինուած փայտեայ ամպհովանու մէջ կախուած էր մի պատկեր, որ թէն շատ հնացած ու ժանգուած էր, բայց գեռ հեշտութեամբ կարելի չը նկատել նորա վերայ Աստուածամօր երեսի գծագրութիւնը։ Ահա նախիջևանցւոց «Մաղկ-սու»-ին ուխափի գալու և նորա մօտ գտնուած ծառերին հնոտիներ փաթաթելու այդ սովորութիւնն է, որ այնքան գեղեցիկ կերպով նկարագրում է հանգուցեալ Միքայէլ նալբանդեանցը իւր «Մինին խօսք, միւսին հարո» նախիջևանի կեանքից առած վէպի մէջ։ Վանքի բլրից գէպի արևելք ձորի մէջ գտնուում է աղբիւրը, որ առատութեամբ քաղցրահամ ջուր է մատակարարում թէ վանքին և թէ աղարակի բնակիչներին։ Նա մի քանի առանձին ակունքով բղխելով բլրի աւագարփի և կրաքարի շերտերից, գեռ վանքի հիմնարկութիւնից առաջ և յետոյ ևս երկար ժամանակ հոսելիս է եղել ուղղակի ձորի միջով, լճանալով և բռնելով բոլոր ձորի տարածութիւնը, որից և յառաջացած են եղել եղէդնուտ ճախճախուտներ, որոնց հետքերը մինչեւ ցայսօր գեռ երեւմ են կամքջի մօտ։ Յետաղայ ժամանակներում վան-

քի վարչութիւնը նկատելով, որ ձորի ճահիճները ամառուայ տարութիւնից հոտելով, ապականում են օդը և վեստում վանքում ապրողներին, համանաւանդ որ ջրի քաղցրութեան, տեղի բարձրութեան և օդի մաքրութեան պատճառով քաղաքացիք սովորութիւնն էին արել ամարանոց գալ վանքի սենեակները և աղարակը, աղբիւրի բոլոր աշքերը հաւաքում է մի տեղ, որի վերայ քաղաքացիք Յովհաննէս Մարկոսեան Պօպովը իւր փողով շինում է մի գեղեցիկ ամեն կողմից փակուած պայխուակերտ աւաղան։ Պորանով մի կողմից մաքրուում է աղբիւրի ակունքը, միւս կողմից էլ արգելուում է չըերին զանազան կողմեր տարածուելու և լճանալու։ Բայց այդ գեռ բաւական չէ լինում, ճահիճները բոլորովին չորացնելու համար հարկաւոր է լինում մի առանձին առու բանալ և նորա միջով հոսեցնել աղբիւրի բոլոր ջուրը, որով և իսպառ առնուում է չըերի լճանալու աւաշը և ճահիճները սկսում են կամաց-կամաց չորանալ և ցամաքել։ Ահա այդ ցամաքած ճահիճների տեղն է վանքի այժմուայ բանջարանոցը, որի մասին մենք վերը յիշեցինք։ Վանքի բակի հիւսիս-արհելեան կողմի շինութիւնները մէկ անգամից չեն կառուցուել։ առաջ շինուել են արևելեան կողմում գտնուած վանահօր, դպրոցի և տաղարանի սենեակները, որովհետև Յովիսէփի արքեպիսկոպոսը վանքը հիմնարկելուց յետոյ, իսկոյն և եթմշտական վանահայր է նշանակել, դպրոց է բաց արել և տպարան հաստատել, ուրեմն և հարկաւոր է եղել այդ բոլորի համար վայելուց շինութիւնները ունենալ, յետոյ կառուցուել են հիւսիսային սենեակները, երբ քաղաքացիք սկսել են Ս. Խաչ ամարանոց գալ և վանքը ևս օգտաւէտ է համարել վարձու տալու նոցա իւր սենեակները։ Մագիստրատի 1811 թուականին Տաղանրողի քաղաքավետ գեներալ—մայօր Պոպկովին Հայերին պատկանած հոգի և նորա վերայ գտնուած շինութիւնները մասին տուած տե-



գեկագրից մենք իմանում ենք, որ վանրին պատկանած բոլոր շինութիւնները այդ ժամանակ բաղկացած են եղել մի եկեղեցուց, վանահօր 32 սենեակներից և մէկ ջրազացից։ Պո թէ Տեմերնիկ, ասուած է այդ տեղեկագրի մէջ, состоитъ одинъ Монастырь, съ каменною вокругъ оградою, въ немъ находится одна церковь, архіерейскій домъ въ 32 покоя, при немъ водяная мельница». Ժամանակի ընթացքում այդ շինութիւնները քանիցս անդամ ենթարկուել են փոփոխութեան՝ քանդուել, վերանորոգուել, աւելացուել են. Նամանաւանդ մեծ փոփոխութիւն է եղել 68 թուին, երբ նախկին վանական գպրոցը փոխուել է ներկայումս գոյութիւն ունեցող գիշերօթիկ ժառանգաւորաց ուսումնարանին։ Հարկաւոր է եղել արեկեան կողմում գտնուած նախկին «վանահօր քնակութիւն» կոչուած շինութիւնը յարմարացնել գիշերօթիկ ուսումնարանի պահանջներին։ Ամբողջ շինութիւնից Յ սենեակ թողնելով վանահօր քնակութեան համար, մնացեալներից աւելացնելով և փոփոխութեան ենթարկելով, կազմել են մի մեծ ննջաբան, մի դահլիճ և երեք դասարան։ Մի քանի ժամանակից յետոյ վանահօր սենեակների և գպրոցի շինութեան մէջ նախկին խոհանոցի տեղը շինուել է և մի սենեակ, որով միացել և ամբողջութիւն է ստացել բոլոր շինութիւնը։ Այդ վերջին սենեակը շինուել է այն 400 ոռուբլիով, որ հանգուցեալ բարերար Մկրտիչ Սանասարեանը իւր 75 թուին վանրին արած այցելութեան ժամանակ նուիրել է յօփուտ գպրոցին, ցանկութիւն յայտնելով, որ այդ փողով շինուի մի առանձին սենեակ գպրոցի մատենադարանի և թանգարանի համար։ Փողի հետ միասին հանգուցեալ նուիրել է գպրոցին և շատ ուսումնական պիտոյք՝ զբրեր, բնագիտական գործիքներ և աշխարհագրական քարտեզներ։ Հին շինութիւնից այդ ժամանակները

անփոփոխ են մնացել միայն գոմանոցը և նորա մօտ գտնուած մթերանոցի կամ ուրիշ տնտեսական պիտոյքների համար յարմարեցրած փորբիկ սենեակները։ Ահա այդ շինութիւնն էր, որ 1891 թուականի մարտի 3-ին կրակի ճարակ եղաւ։ Կրակը ընկել էր գպրոցի հնոցից, բայց թէ ինչպէս էր պատահել —, այդ անյայտ մնաց, որովհետեւ գիշերն էր եղել։ Ծակերտները վերակացուի հետ քնած լինելով, չէին նկատել, նա մանաւանդ որ գասարաններում օդի հոսանք շինելու պատճառով, կրակը չէր կարողացել իւր բոլոր գորութեամբ բորբոքուել, այլ անընդհատ կերպով ամբողջ գիշերը ծխացել և մխով լցրել էր սենեակները։ Առաւտեան միայն նկատելի էին ծուլքը և բաց արել պատուհանները, բայց հրդեհը այնքան արդէն առաջ է գնացած եղել, որ այլ ևս հնար չէ եղել առաջն առնելու։ Մինչև աղբիւրից տակառներով ջուր հասցնելը, մինչև քաղաքից հրդեհաշէջ մերենանների ժամանելը, ամբողջ շինութիւնից միայն պատերն են մնացել։ Կրակի գորութիւնը այնքան սաստիկ է եղել, որ մինչև անդամ չեն կարողացել ազատել գպրոցի կահ-կարսիքը։ Բոլորը այրուել է սեղանները, գրատախտակները, նստարանները, աշակերտների անկողինները և մինչև անդամ ուսումնական պիտոյքը և մատենադարանի մի մասը, իսկ կրակից հանուած հատուկտոր իրեղինները միանգամայն կոտրատուել, փշացուել և անպէտք էին եղել գործածութեան համար։ Հրդեհի ժամանակ ընկել-կորել է և այն մարմարուեայ տախտակը, որ գրուած էր հանգուցեալ Սանասարեանի ծախըով շինած սենեակի ճակատին։ Նորա վերայ, որքան մենք յիշում ենք, փորագրուած էր հետևեալ՝ «Ճինեցաւ մատենադարանս և թանգարանս ծախիւք մեծապատիւ Մ. Սանասարեանի ի 1875 ամիւ։ Դպրոցի այրուելու և փակուելու լուրը մեծ տխրութեամբ համակեց քաղաքացւոց և նամանաւանդ

Մարդասիրական ընկերութեան վարչութիւնը, որ 68 թուականից մկան է խնամում ու հոգում էր դպրոցի վերայ։ Իսկոյն և եթ ընկերութեան նախագահ Պօղոս Խաթրանեանի զեկավարութեամբ յանձնաժողով կազմուեցաւ, որին և յանձնուեցաւ դպրոցը վերաշնելու և բանալու հոգու։ Մեծ եռանդով և օրինակելի ջանասիրութեամբ ձեռնարկեցին գործին յանձնաժողովի անդամները, մեծ օժանդակութիւն ցոյց տուեց բաղաքիս փոխագարձ վարկի ընկերութիւնը և դպրոցի շինութիւնը առաւել պայծառ կերպով ապահովուեցաւ։ Վանքի զլիսին եկածը մեծ չարիք էր, բայց նա ունեցաւ և իւր լաւ կողմը։ Առաջուայ շինութիւնը, որ սկզբից դպրոցի համար շինուած չլինելով, ոչ մի մանկավարժական յարմարութիւն չունէր, աշակերտական կահ-կարասիրը, որ փշացուած և հին ձեի լինելով, միանդամյն անհամապատասխան էր արդի մանկավարժական պահանջներին, բոլորը վերանորոգուեցաւ, բոլորը շինուեցաւ ժամանակիս պահանջներին համեմատ։ Անկասկած եթէ հրգեհը չլինէր, դպրոցը դեռ երկար ժամանակ կ'մնար իւր նախակին անբարեկարդ դրութեան մէջ և ոչ ոք չէր մտածիլ նորա վերայ։ չարիքը այս դէպքում բարիք ծնեց և արդարացաւ այն առածը, որ ասում է, թէ «Յամենայն չարեաց բարի ինչ ելանէ»։ Դպրոցը վերաբացուեցաւ 1894 թուականի սեպտեմբերին վեհափառ Հայրիկի օրհնութեան կոնդակով<sup>9)</sup>։ Ա. Խաչ վանքը, բա-

<sup>9)</sup> Եյսու հայրապետական կոնդակաւ, ասուած է դպրոցի վերաբացան առթիւ արձակած կոնդակում, օրհնեմք բոլորով սրտիւ զնոր սկզբնաւորութիւն ազգաշահ ձեռնարկութեանդ ի բարգաւաճումն և յօդտակար ծառայութիւն Առաքելական սըրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ և Հայաստան ազգիս։ Օրհնեմք զդըրոցդ ժառանգաւորաց և զՄարդասիրական ընկերութիւնդ՝ չոսանաւորող դպրոցին։ օրհնեմք զնորհրդարանդ և զբարերար նախագահ և զամենայն անդամն ընկերութեանդ։ Օրհնեմք զբարեպաշտ նուիրատոււ և զաշնաստաւորս։ Օրհնեմք զուսուա-

ցի բանջարանոցից, պարտէզից, ունի այլ ևս երեք հարիւր օրավար հող, որի եկամտով մի տեսակ կառավարուում, մի տեսակ ծայրը ծայրին է հասցնուում։ Սակայն քարը աչը ունի և այդ հողի վերայ։ Նա պնդում է, որ վանքը հող չունի և որ այդ երեք հարիւր օրավարը տըրուած է նորան միայն ժամանակաւորապէս օգտուելու համար։ Այսպիսով գուրս է գալիս, որ վանքը բոլորովին կալուածք չունի, որ անկարելի է, որովհետեւ դեռ եղած չէ չայաստանում և թէ գաղութներում, որ մի որ և է կալուածքով ապահովուած չ'լինի։ Վանքերը, ինչպէս յայտնի է, շինուում էին կամ հոգևորականներից, կամ թագաւորներից ու իշխաններից և կամ մեծատուն ու հարուուտ մարգանցից և ամեն դէպքում ապահովուում էին հաստատուն կալուածներով։ Հողերով, ջրաղացներով, կրավակներով, զիւղերով, ագարակներով, որոնց յիշատակագիրը փորազրուում էր վանքի պատերի վերայ։ Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող, որովհետեւ պէտք էր կրօնաւորներին ապրուստ տալ, վանքի մէջ ապաստանող հիւանդներին, ծերերին կերակրել, պահել։ Ահա չայաստանում վանքերի վերաբերութեամբ օրէնքի զօրութիւն ստացած այդ սովորութիւնն էր, որ գաղթականները իւրեանց հետ տարան և իւրեանց զաղթած տես-

ցից և զաշակերտաւ։ Եւ մաղթեմք յերկնային Մարդասիրէն, զի հրդեշն որ հրկիզեաց զնիւթական շինուածն, հրկիզեալ հալածեսցէ և ի չեք դարձուացէ յայսմէնետէ զամենայն նիւթական և զբարոյական խոչընդուած և արգելս ի հասարակօգուտ հաստատութենէ Զերմէ և կենդանարար Խաչն, որ կանգնեցաւ ի փրկութիւն ազգի մարդկան, օգնական լիցի ձեզ ի պահպանութիւն և յարատեսութիւն ազգանուէր հաստատութեանդ։

Դպրոցը պյուստեցաւ Սուքիասեան Եփրեմ վարդապետի վանահայրութեան օրով նոյն վարդապետի օրով Երկու տարի յետոյ եղաւ և դպրոցի վերաբացումը։

դերը։ Անկարելի բան է կարծել, որ Նախիջեւանցիք, ուրոնք հաստատ եկամուտներով ապահովել էին կրեանց նախկին բնակութեան—Խոխմի Ս. Խաչը, չ'մտածէին Նախիջեանի Ս. Խաչի ապահովութեան մասին, անկարելի է կարծել, որ Յովսէփ աբքեպիսկոպոսը, որ այնքան հըմուտ էր Հայոց եկեղեցական սովորութիւններին, կարգ ու կանոնին, աչքի աւագ ունեցած չ'լինէր իւր հիմնարկած և փայփայած փանքի ապագան։ Ահա այս հաւանական ենթագրութիւնների մէջ է ծնունդ առնում այն կալուածական խնդիրը, որի մասին հոգեւոր իշխանութիւնը միշտ վէճ է ունեցել քաղաքիս փարչութեան հետ, որ քաղաքիս մէջ անդադար խօսք ու զրոյցի առարկայ է եղել և որի մասին մեր պարբերական թերթերում շարունակ տեղեկութիւններ են տպուել։ Այդ խնդիրը յայտնի է «Ուժ հաղար օրավար հողի խնդիր» անունով։

### Յ.

Վէճի բուն և էտիկան մասը կազմում է Հոգեւոր իշխանութեան քաղաքից ուժ հաղար օրավար հողի պահանջը Ս. Խաչի համար։ Հոգեւոր իշխանութիւնը իւր այդ պահանջը հիմնում է այն հանգամանքի վերայ, որ Եկատերինէ կայսերուհու Նախիջևանցւոց տուած արտօնութեան հոգարտակի մէջ ասուած է, թէ քաղաքացւոց չնորուում է 12 հաղար օրավար հող, իսկ 1781 և 1799 թուականներին կատարուած ընդհանուր երկրաշափական տեղեկագրերով քաղաքին և վանքին պատկանած հողերի քանակութիւնը հաշուած է միասին 20000 օրավար, ուրեմն այժմ քաղաքի ձեռքին գտնուած 20 հաղար օրավարից 8 հաղարը վանքի բաժինն է։ Վէճը սկսուում է 48 թուականից Մատթէոս Վեհապետեանի առաջնորդութեան և վանքի վանահօր պաշտօնակատար Մկրտիչ վար-

դապետ Յովակիմեանի օրեկոոլ<sup>10)</sup>։ Առաջնորդը 48 թուականին այցելելով վանքը և մի քանի ամիս այնտեղ մնալով, վերահսուռ է լինում նորա տնտեսական գրութեան և տեսնում է, որ վանքը շատ աղքատ է։ Դորա պատճառը նա տեսնում է այն հանդամանքի մէջ, որ վանքի և քաղաքի հողերը տակաւին անբաժան ու խառնուած են, ուստի և վանքը միջոց չունի լիովին օգտուելու իւր կալուածքից։ Առաջնորդը վերադառնալով Նախիջեւան, խկոյն և եթ դիմում է Նախիջեանի Հոգեւոր կառավարութեան և տեղեկութիւններ է պահանջում վանքի հողերի մասին, բայց բաւականացուցիչ պատասխան չէ ստանում, որովհետև կառավարութեան գործերի մէջ այդ մասին տեղեկութիւն չէ երեւում։ Այն ժամանակ նա առաջարկումէ կառավարութեան գիմել տեղական Հայոց Մագիստրատին և Ս. Խաչի վանահօրը և բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները հաւաքելով, անմիջապէս իրան հազորգել։ Մագիստրատը իբրեւ Նախիջեւանի միակ պաշտօնական հաստատութիւնը, որի մէջ ՚ի սկզբանէ անտի կենդրունացած էր բոլոր քաղաքի և նորա հաստատութիւնների գործերի կառավարութիւնը, պէտք է որ լիակատար տեղեկութիւն պարունակէր իւր գործերի մէջ վիճելի կալուածական խնդրի մասին, իսկ Ս. Խաչի վանահօր պաշտօնակատար Մկրտիչ վարդապետը իւր ունեցած տեղեկութիւններով կարող էր նպաստել գործին, որովհետեւ շատ ժամանակ էր, որ պաշտօն էր կատարում վանքում և լիովին ծանօթ էր գործի

<sup>10)</sup> Այս վէճի պատմութիւնը մենք քաղում ենք սյն գործից, որ սյժմ պահուում է Ս. Խաչում և կոչուում է Գործըստ առաջադրութեան Սըբազան առաջնորդին առ Հայոց Հոգեւոր կառավարութիւն Նախիջեանի յաղագս հարցանելոյ ուստի պէտք են վասն ունելոյ սուրբ վանիցն ի Տերութենէ նշանակեալ և յատկացուցեալ վարելահողից և սկսեալ ի 26 Մայիսի 1848 ամի։

հանգամանքներին։ «Հուեալ եմք, զրում է առաջնորդը իւր այդ առաջազրութեան մէջ, որպէս զի Սուրբ Խաչ վանքն տեղոյս ունի պարզեւեալ՝ ի բարեբանեալ Տերութենէ Ռուսաց զբաւականաշափ վարելահողս և խոտատեղիս՝ ի ժամանակս յատկացուցանելոյ վասն քաղաքիս և վասն զիւզօրէից զայնպիսի երկիրս հողոյ, այլ ՚ի բացատրութենէ մատուցելոյ մեղ ի 22 նախընթաց ապրիլի կառավարութեանդ այդորիկ չերկի ինչ ծանօթութիւն զայնմանէ տանձինն. վասնորոյ հրամանագրեմ գոյն հոգեւոր կառավարութեանդ, զի եթէ զա չունի այլ եւս զայնմանէ ըգնըմուտ տեղեկութիւնս, վաղվաղել հարցանել ի Մկրտիչ վարդապետէ ի վաղուց անգուստ եղելոյ ի վանք անգր, և զիտել ի նմանէ զնարկաւոր զիտելիս վասն իսկապէս ունելոյ վանիցն հողս և զորքանութիւնս նոցին և յետ ընկալոյ ի նմանէ զծանօթութիւնս գրութեամբ ընդ տեղույս (Մագիստրատին) մարմնաւոր դատարանին, և խընդրել անտի զլիուլի ծանօթութիւնս վասն վանքական հողոյն և որբանութեան նոցին, յոր ժամանակէ տուելոյն ի սեփականութիւն վանիցն և ընդ այսչափ ժամանակս ընդ որոյ տեսչութեամբ եղելոյն և ուժ տիրելոյ ցարդ եկամտից նոցունց առաջի ունելով ընդ սմին միանգամայն և զձեւակերպութիւն պլանի որբանութեան պատկանեալ հողից վանիցն, զորպիսի տեղեկութիւնս յետ հաւաքելոյ կառավարութեանդ այգորիկ փութալ յայտնել մեղ լիուլի հանգամանօք վասն արժանապարտ կարգադրութեան համաձայն օրինաց։» Իւր ցանկացած տեղեկութիւնները ստանալուց յետոյ, առաջնորդը պաշտօնական թղթով դիմում է նովորոսիոյ և Բեսսարարիոյ գեներալ—նահանգապետին և խնդրում է արքունի երկրաշափ ուղարկել և չափել—բաժանել վանքի հողերը քաղաքի հողերից։ Այդ թուղթը, որի մէջ պատմուած է առաջնորդի վանքին արտօ այցելութեան մասին, պարունակում է իւր մէջ մի քանի կէ-

տեր, որ բաւականին լոյս են ձգում վիճելի խնդրի վերայ։ Դորա մէջ, նախ, յիշուած է, որ բարձրագոյն հրովարտակով 1779 թուին նախիշնանցուց չնորհած բոլոր հողը առաջին անգամ չափուած և բաժանուած է բաղաքցուց և գիւղացցուց մէջ երջանկայիշատակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ 1781 թուին, երկրորդ, այդ հողաշափութիւնը կատարելու ժամանակ վանքին և քաղաքին բաժին ընկած հողի քանակութիւնը, որ եղել է 20,009 օրավար, 578 սաժեն, միասին է հաշուած, երրորդ, հողաշափութեան յատկագիծը հաստատուած է 1801 թուին նովորոսսիոյ նախկին երկրաշափական գրասենեակում և պահուում է Մոսկուայի երկրաշափական գիւղանատանը և, չորրորդ, 20,009 օրավար, 578 սաժեն հողից քաղաքին պատկանում է 12 հազար օրավար, իսկ վանքին 8 հազար օրավար 578 սաժեն։ Գեներալ—նահանգապետը ստանալով լիճակաւորի թուղթը, հրամանագրում է Տագանրոգի քաղաքապետին այդ մասին կարգադրութիւններ անել։ Քաղաքապետն էլ սկսում է տեղեկութիւններ ժողովել այն կէտերի վերաբերութեամբ, որ յիշուած էին առաջնորդի թղթում, ուստի և դիմում է նախիշնայի Մագիստրատին, քաղաքապետին և Մոսկուայի երկրաշափական գիւղանատանը, որից առաջ է գալիս մի բաւականին երկար թղթակցութիւն առաջնորդի և գեներալ—նահանգապետի մէջ։ Մինչ պաշտօնական կողմից գործը այսպէս ձգձգուում է, սկսուում է և մի երկար թղթակցութիւն վանքի վանահօր Մկրտիչ վարդապետի և քաղաքագլուխ Յարութիւն Խալիբեանի և առաջնորդի ու չայոց Մագիստրատի մէջ, որ մեղ նկարագրում է այն թշնամական զիւրքի մասին, որ բռնել էր զէպի վանքը Խալիբեանը և նորանից առաջ եկած անբաւականութիւնների և անախորժութիւնների մասին։ Անբաւականութիւնները, որոնք և վերոյիշեալ թղթակցութեան պատճառն են լինում,

առաջ են գալիս հետեւեալ պէպրերից: Վանահայրը, ըստ սովորութեան, վանքի դաշտը տալիս է «չոմաքների» անասուններ արածացնելու համար, անասնազլուխ 15 կ. թղթադրամ գին նշանակելով: Քաղաքի հողերի կապալառուները քաղաքազլիսի հրամանով ընդդիմանում են, առելով, վանքը իրաւոնք չունի, իսկ քաղաքից հողերի վերայ նշանակուած պահապանները բռնում են «չոմաքների» 70 գլուխ տաւարը և վանքի մի եղբ և ստիպում են վանահօրը յետ տալ առած փողերը և յետոյ միայն վերապարձնում են եղները: Միւս անգամ վանահայրը դարձեալ, ըստ սովորութեան, գոչում է գիւղացիներին վանքի համար քաղաքից նշանակուած արօտատեղի խոտը հնձելու: Քաղաքի պահապանները քաղաքազլիսից ստացած հրամանի հիման վերայ արգելում են գիւղացւոց կատարել իւրեանց այդ շատ հին ժամանակներից սովորութիւն դարձած պարտականութիւնը, սպաննալով, որ եթէ նորա շնեն և չդադարեն, հրաման ունին նոցա րազաք տանել և բանտարկել: Վերջապէս վանք են գալիս քաղաքազլիսի կողմից երկու աստիճանաւոր և պաշտօնապէս յայտնում են, թէ վանահայրը իրաւոնք չունի այսուհետեւ վանքի պարիսպներից դուրս գանուած հողի վերայ՝ ոչ խոտ հնձելու, ոչ սերմանելու և ոչ վարձու տալու: Վանահայրը գրում գանգատուում է այդ բոլորի մասին քաղաքի հայոց Մագիստրատին, նոյն իսկ Խալիքեան քաղաքազլիսին, բայց երկու կողմից էլ բացասական պատասխան է ստանում: Մագիստրատը յայտնում է, որ քաղաքի հողերը գտնուում են անմիջապէս քաղաքազլիսի իշտ խանութեան ներքոյ, ուստի և ինքը իրաւոնք չունի խառնուելու նորա գործերին և նորա արած կարգադրութիւններին, իսկ քաղաքազլուխը կտրողական և վանահայր համար շատ վիրաւորեցուցիչ կերպով պատասխանում է, թէ վանքը հող երբէք չէ ունեցել և չունի, իսկ եթէ նա

այսքան ժամանակ օգտուել է քաղաքի հողերից՝ հնձել է, սերմաննել է, անասուններ է արածացրել, այդ բոլորը թղթատրուել է միայն ի պատիւ վանքին: Ինչ ասել կուզի, որ այդ թղթակցութեան մէջ ամենահետաքրքիրը Խալիքեանի վանահայր գանգատին տուած պատասխանն է, որովհետեւ քաղաքազլուխը իրրե միակ պաշտօնական անձնաւորութիւնը, որ իրաւոնք ունէր կարգադրութիւններ անել հողերի մասին, անվասկած պէտք է որ լաւ տեղեկութիւններ ունենար վիճելի խնդրի մասին, եթէ, յայտնի բան է, չուզենար աղաւաղել վաստերը, ինչպէս այս գէպը ում երկում է: «Ստացեալ զհաղորդագրութիւն ձեր գրեալ յ30 մայիսի № 20, գրում է նա, սովին պարտաւորութիւն համարեմ յայտնել Զերումդ Արժանապատութեան, նախ, վանքն իւրեան սեպհական գաշտ երբէք չէ ունեցեալ և այժմ ևս չունի, այլ ի վաղ ժամանակաց հնետէ ի պատիւ նորին կայ նմա թղթատրեալ միայն սերմաննել զսերմն և արածել զխաշինս և զայլ անասունս ի վերայ հասարակութեան տեղույ միայն ինքնին պատկանեալու: Երկրորդ, վանքն չունելով իւր սեպհական գաշտ, չունի ապաքէն և զիրաւունս իրրե սեպհական տէր թղթատրել որոց և կամիցի՝ արածել ի գաշտի հասարակութեան զտավարս և զայլ ապրանս պատկանեալս այլ և այլ անձնաց և զարդիւնս ինքեան սեպհականնել: Երրորդ, եթէ սրպէս ասէք գուք՝ զայդպիսի թղթատրութիւն ձեր առնէք յօգուտ վանիցն, ուրեմն և պարտէ ճանաչել, թէ գուք զերմեռանդ էք առ վանքն և զնորին օգուտն խոկայր, ապաքէն զորպիսի օգուտ հասուցեալ էիք գուք նմին այդպիսի զերմեռանդութեամբ ձերով յընթացս երկուտասան ամաց անցեալ ծառայութեան ձերոյ և զինչ արդիւնաւորութիւն եղիտ ի ձէնց վանքն քաղաքիս, բայց եթէ ոչինչ վանուրոյ նորին վեհափառութիւն Արբաղնագոյն կաթուղիկոսն ամենայն չայոց տեսանելով

զայդպիսի ապարդիւն ծառայութիւն ձեր ի կոնդակի իւրում առ իս անուանեալ էր զջեղ երկոտասանամիայ վնասապարտ Ս. Խաչ վանիցն Մկրտիչ վարդապետն: Ուրեմն խնդրեմ ի ձերմէ Արժանապատութենէ չառնել զայդպիսիս, ոչ բերեալս իւրում պարտաւորութեան: Ծնդ սմին և ի ոռու չոմաքներին առեալ փողերդ ետ տալ և ի մէնջ այդպիսի գրութեամբ ձերով բան չպահանջել, այլ պարտ են սոյն չոմաքներն երթալ օճքուբշխիքներում պատկանեալ փողը տալ նոցա և եղը ետ ստանալ: Միանգամայն յայսմ գրութենէ ձերմէ օրինակն որով ցուցանէք զձեղ արդիւնաւորուղ վանիքն, և ի սոյն պատասխանտ գրութենէ իմմէ՛ առ նորին վեհափառութիւն: Խալիքի այս թղթին վանահայրը ուրիշ պատասխան չի գտնում տալու, բայց միայն, թէ «գրէք թէ վանին չունի սեպհական գաշտ՝ այլ և վաղ ժամանակաց հետէ ի պատիւ նորին թոյլատրեալ լինէր սերմանել և արածել զնաշինս և զայլ անասունս: Աստի բացապէս ի յայտ երկի զի վանին ոչ թէ չունի այլ ունի՛ որովհետև դուք ինքնին վկայէք թէ ի պատիւ նորին թոյլատրեալ լինէր», և թէ «չէ ձեղ փութ թէկ նորին վեհափառութիւն այլ ևս անարդէ զմեղ մեք եմք հպատակ և ծառայ նորին Սրբազն Հայրապետութեան և նա է զլուս մեր և Տէր Հոգենոր և զինչ նա վասն մեղասարաս անձանց գրէ չէ ցաւ՝ այլ՝ դուք որովհետև հաւասարիք միաշափ և միաստիճան ըստ նորին սուրբ Օծութեան որպէս երկի՛ գերազանց է բան զկարն և զշափն՝ վասնորոյ և ես պարտաւորեալ գտայ յետ զեկուցանելոյս Զեղ զայսմանէ յայտնել կարգաւ ուր որ հարկն է: Քարաքագլուխ Յարութիւն աղայ Խալիքեանի դէպի վանքը բանած այս թշնամական դիրքի պատճառը պէտք է որոնել այն թշնամական յարաբերութեան մէջ, որ կար նորա և Բեսսարաբիոյ թեմի առաջնորդ Մատթէոս եպիսկոպոս Վեհապետեանի մէջ: Մատթէոս եպիսկոպո-

սը 47 թուականին երջանկայիշատակ ներսէս կաթուղիկոսից նշանակուած լինելով Բեսսարաբիոյ առաջնորդ, իւր զործունէութիւնը Նախիջեանում սկսել էր նորանով, որ մերժել էր Խալիքի աթոռակալութեան իրաւունքները և ձեռնարկել էր նշանաւոր «եկեղեցական գումարների» հաշուապահանջութեան գործին, որով, և յայտնի բան է, անհնարին կերպով զայրացրել ու գրգռել էր իւր դէմ նորան: Ինչ ասել կուզի, որ առաջնորդի 48 թուականին Ս. Խաչ վանրին արած այցելութիւնը և վանքում արած կարգադրութիւնները, որոնք գարձեալ ուղղուած էին նորա դէմ, թէկ կողմնակի կերպով, որովհետև վանրի կառավարութիւնը ես առաջնորդի գալուց առաջ գտնուում էր նորա ձեռքին, աւելի ևս սուր բնաւորութիւն էին տուել նոցա յարաբերութեան, աւելի ևս գրգռել էին նորա ինքնասիրութեանը: Խալիքի վիրաւորեցուցիչ թղթակցութիւնը վանրի վանահօր հետո, նորա վանրին հասցրած նիւթական վնասները, քաղաքապետ իշխան Լեվենին տուած կարծիքը վանքապատկան հողերի մասին անկասկած նորա այդ վիրաւորուած ինքնասիրութեան արգասիքն են: Վերջապէս երկու տարի և կէս ժամանակ անցնելուց յետոյ, 1851 թուականի Հոկտեմբերի 30-ին ստացուումէ նովորոսսիոյ և Բեսսարաբիոյ գեներալ—նահանդապետի Մատթէոս եպիսկոպոսի 49 թուականին գրած թըղթի վիրջնական պատասխանը, որ իւր բացասական բնաւորութեամբ վհատեցնուում և ձեռնթափ է անում առաջնորդին, թէկ այնքան էլ վհատելու բան չկար, որովհետև այդ միայն գեռ վարչական իշխանութիւնը գրական կերպով իւր որոշումը կարող է արտայալաւել միայն այն գործերի վերաբերութեամբ, որոնք արդէն որոշուած—վերջացած են և կարօտ չեն ուրիշ ապացույցի: Մնում էր գեռ դատարանական իշխանութիւնը, որին միայն կարող էր դիմել ա-

ուաշնորդը և իւր կողմնակի ապացոյցներով տանել գործը և նոյն իսկ վարչական իշխանութեան ձեռքով իրավործել տալ իւր ցանկացածը: Հէնց այդ վերջին կէտի վերայ մատնացոյց է արուած և մինչի անգամ օրէնքի յօդուածները ևս մէջ է բերուած և նահանգապետի թղթի մէջ «Вопросъ о принадлежности Крестовоздвиженскому монастырю участка земли изъ городского выгона можетъ и долженъ быть разрешенъ на основаніи 478 ст. закон. гражд. по VI. продолж. св. закон. (изд. 1842 г) порядкомъ судебнъмъ». նահանգապետը իւր բացասական պատասխանը հիմնում է Տագանրոդի քաղաքապետի իւրեան տուած գեկուցագրի հետեւալ կէտերի վերայ՝ նախ, երջանկայիշատակ Եկատերինէ կայսերուհու նախիջեանցոց շնորհած հրովարտակի մէջ ոչ մի խօսք չէ ասուած վանքին հոգ տալու մասին, երկրորդ, սահմանաշափութեան զրբի մէջ չկայ նշանակուած, թէ վանքին առանձին հողաբաժին է յատկացրած, երրորդ, նախիջեանի քաղաքաղլուս Յարութին Խալիբեանի զեկուցագրից երկում է, որ վանքը երբէք առանձին հողաբաժին չէ ունեցել, բացի այն տեղից, որի վերայ շինուած է, և, չորրորդ, չայկական Մագիստրատը ամենեին տեղեկութիւն չունի Ս. Խաչին պատկանած կամ պատկանելիք հողի մասին: Միայն մի կէտ կայ նահանգապետի թղթի մէջ, որ կարող էր ծառայել վանքի օգտին իրեն փաստ, բայց գժրաղղաբար այդ կէտի վերաբերութեամբ էլ թէ Խալիբեանը և թէ Մագիստրատը բացասական պատասխան են տուել, ասելով, որ Մագիստրատի գործերի մէջ այդ մասին ամենեին տեղեկութիւն չկայ: Այդ կէտը այն է, որ, երբ 1811 թուին չայց Մագիստրատի միջնորդութեամբ կայցել է յօժարակամ սահմանաշափութիւն գիւղերին պատկանած հողերի, նախկին քաղաքապետ գեներալ—մայիօր Պապկովը, որ թոյ-

լատրել էր այդ սահմանաշափութիւնը, պահանջել է տեղեկութիւն ընդհանրապէս նախիջեանին պատկանած բոլոր հողի և նորա վերայ եղած շինութիւնների մասին: Մագիստրատի քաղաքապետին այդ մասին ներկայացրած տեղեկագրից 'ի միջի այլոց յայտնուել է, որ քաղաքի 26 քահանաների և Ս. Խաչ վանքի ապահովութեան և կառավարութեան համար վաղ ժամանակներից յատկացրած է 1300 օրավար հող: Գեներալ—նահանգապետի այդ թրդից յետոյ վանքի կալուածական խնդիրը մնում է անորոշ և առ կախ գրութեան մէջ մինչև 1886 թուականը, երբ նորից այդ խնդիրը վերանորոգուում է: Մակայն այդ 35 տարուայ միջոցում ևս, ինչպէս առաջ, վանքը շարունակում է օդտուել քաղաքի հողից, սերմանելով, խոտ հեծելով և անասուններ արածեցնելով, այդ ժամանակամիջոցի վերջերին է վերաբերում և քաղաքի այն կարգադրութիւնը, որով քաղաքի հողերից յատկացնուում է վանքի պէտքերի համար այն 300 օրավար հողի տարածութիւնը, որ այժմ գտնուում է անմիջապէս վանքի տեսչութեան ներքոյ:

## ▲

Երկրորդ անգամ վանքի կալուածական խնդրի յարուցանողը լինում է Ս. Խաչի վանահայր հանդուցեալ Աղամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանը, որ 1886 թ. խմանալով, թէ Ռոստովի գաւառում գտնուած հողերի համար նոր հողաչափութիւն է նշանակուած, անձամբ ներկայանում է երկրաշափին և պահանջում է, որ նախիջեանի հողերը չափելու ժամանակ ի նկատի ունենայ իւր կարծիքները: Հանգուցեալ վանահօր այդ մասին երկրաշափին տուած զեկուցագրիը ոչ մի նոր բան չէ պարունակում իւր մէջ. նորա մէջ դարձեալ յիշուած են մեզ

յայտնի փաստերը: «1779 թուականի նոյեմբերի 14-ին նախիջևանցւոց տրուած հրովարտակում, գրուած է այդ ղեկուցագրի մէջ, քաղաքի հողի քանակութիւնը որոշուած է 12 հազար օրավար, իսկ գիւղացւոց իւրաքանչիւրին 30 օրավար: 1781 թուականի ընդհանուր երկրաշափական տեղեկագրով գիւղացւոց պատկանած բոլոր հողերի քանակութիւնը որոշուած է 67,076 օրավար 734 քառակուսի սաժեն, իսկ քաղաքի և վանքի հողերի քանակութիւնը որոշուած է միասին 20009 օրավար 578 քառակուսի սաժեն, ուրեմն վանքին առանձին պատկանում է 8009 օրավար հոլո»<sup>11)</sup>: Ս. Էջմիածնի Սիւնողոսը, որին վանքի վանահայրը հաշիւ էր ներկայացրել իւր գործողութիւնների մասին և գործը վարելու համար վաստաթղթեր էր խնդրել՝ լիշեալ հրովարտակի և ընդհանուր երկրաշափական տեղեկագրի պատճենները, համանագրում է Խորէն ծայրագոյն վարդապետին, որ այդ ժամանակները Պետերբուրգումն էր գտնուում, և նորա ձեռքով ստանում է վանահօր ցանկացած թղթերից մէկը երջանկայիշատակ Եկատերինէ կայսերուհու հրովարտակը և մտածում է արդէն պաշտօնական կերպով ընթացք տալ գործին և անձամբ վարել գործը, երբ նախիջևանի Հոգեոր կառավարութիւնից տեղեկութիւն է ստանում, թէ Բեսսարաբիոյ կոնսիստորիայում գտնուել է մի գործ 48 թուականից, որ ամբողջապէս վերաբերում է վանքի կալուածական խնդրին և պարունակում է իւր մէջ այն

<sup>11)</sup> Այս երկրորդ անգամ յարուցուած կալուածական խնդրի պատմութիւնը մենք քաղում ենք այն վանական գործից, որ այժմ պահպառում է Ս. Խաչում և կոչուում է՝ «Գործ թեմակալ Առաջնորդի վեճակին Հայոց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբից Արքապիսկոպոսի Սաղինեանց յաղագս պատկանեալ Ս. Խաչ վանից Նոր-Նախիջևանի վարելահողոց, սկսեալ ի 29 Յունիսի 1887 ամից»:

բոլոր փաստաթղթերը, որ ցանկանում էր ձեռք բերել ս. Էջմիածնի Սիւնողոսը: Սիւնողոսը դիմում է Բեսսարաբիոյ այն ժամանակուայ առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սաղինեանցին և մելինելով նորան գործի հանգամաները, առաջարկում է վնալ անձամբ նախիջևան և, եթէ հասրաւոր է, ընտանեկան կերպով վերջացնել գործը: Պէտք է ի նկատի առնել, որ հանգուցեալ Սաղինեանց եպիսկոպոսը դեռ 1887 թուականին իւր աթոռատեղին զնալու ժամանակ նախիջևանից, հետաքրքրուել էր վանքի Նկարուածքի խնդրով և խօսելով քաղաքիս առաջաւորների հետ, բաւականին տեղեկութիւններ էր ժողովելայդ գործի մասին: Քիշինեում ևս շարունակելով իւր նախիջևանում սկսած գործը, գտել էր թեմական ատեանի հին գործերի մէջ վերոյիշեալ 48 թուականի գործը և ուղարկել էր նախիջևանի մայր եկեղեցու աւագ քահանայ Զարիֆեանին նորա կարծիքն իմանալու, բայց լիելով, որ Սիւնողոսը ևս հետամուտ է վինում այդ գործին, դադարեցրել էր իւր հետազոտութիւնները և հետեղութիւնը: Այժմ ստանալով Սիւնողոսի առաջարկութիւնը, նա նախապէս իւր արածների մասին մանրամանօրէն տեղեկագրում է Սիւնողոսին և յետոյ յայտնում է իւր կարծիքը, որ բոլորսին յար և նման է այն կարծիքին, որ տուել էր նորան վերոյիշեալ Զարիֆեանի աւագ քահանան: Հանգուցեալ առաջնորդի այդ կարծիքը պարունակում է իւր մէջ հնուեալ զլսաւոր կէտերը՝ նախ, «Վանքն Ս. Խաչի երբէք չէ ունեցեալ զառանձին սեպիական վարելահողս, այլ ամենաողորմածաբար չնորհեալ հողն այն որոշեալ է ի պէտս և յօգուտ Հայոց Նոր-Նախիջևանի և վանքն Ս. Խաչի, նոյն և հոգեսրաւական դասն չնորհեալ են միմիայն մասամբ հողոյն այնորիկ երբեմն որոշ և երբեմն անորոշ քահանակութեամբ», երկրորդ, «եթէ հետևեացի ևս համաձայնութիւն

ինչ ի կողմանէ իրաւասուաց նորին (Նախիջևանի) կամովին յատկացուցանելոյ զբաւականաշափ վարելահոդս վանիցն սրբոյ Խաչի, պարտի հաստատեալ լինել ի Տէր նահանգապետէն Եկատերինասլաւի որ հազիւ թէ համաձայն գտոյի ընդ այն», երրորդ, «առ ի շահել ինչ վասն վանիցն սրբոյ Խաչի հարկ անհրաժեշտ լիցի յանձնել զգործն ի ձեռն հմուտ և բազմափորձ փաստաբանի»։ Միւնհոգոսը ի նկատի առնելով առաջնորդի կարծիքը, վերջնականապէս հրամանագրում է նորան երթալ Նախիջևան և համոզել ընտանեկան կերպով և կամուխն վերաբարձնել վանրին իւր կալուածքը, իսկ եթէ այս անգամ էլ այդ շաջողի, յանձնել զործը փաստաբանի և վարել նորան իւր «միակ պատասխանատութեամբ»։ Առաջնորդը գալիս է Նախիջևան և կրկին անզամ՝ համոզելուց և յօրիգրելուց յետոյ, թուղթ է գրում Քաղաքային վարչութեան և տուազրիում է գործը խաղաղութեամբ վերջացնել։ Թուղթը, պէտք է խոստովանել, գրուած է շատ գեղեցիկ և համոզեցուցիչ ոճով, շատ ընդարձակ, մեկին և հասկանալի մանրամասնութիւններով։ Նա պարունակում է իւր մէջ այն բոլոր փաստերը, ապացուցները, հաւանական ենթադրութիւնները, որ կարողացել էր չովեր իշխանութիւնը ժողովիլ 48 թուականից միուշի 89-ը՝ Եկատերինէ կայսերունու հրովարտակը, 1781 և 1799 թուականների ընդհանուր երկրաշափական տեղեկագրերը, 1848 թուին կայացած կառավարիչ Սենատի եղբակացութիւնը և գեներալ-մայոր Պապկովի լիշած 1300 օրավարի խնդիրը։ Նա յիշեցնում է Նախիջևանցւոց նոցա անցեալը, ներկան և ապագան, պատմում է Յովսէփի արքեպիսկոպոսի նոցա համար ձեռք բերած արտօնութիւնները պահպանելու գործ գրած ջանքերը, պախարակում է վանքի վանահայրերի անհոգութիւնը, մատնացոյց է անում Խախիեանի աթոռակալութեան և նորա դէպի վանքը ունեցած թըշ-

նամական յարաբերութեան վերայ, և, վերջապէս, յայտնում է, որ ինքը միտք ունի Ս. Խաչում զոյութիւն ունեցող Փառանգաւորաց գպրոցին կից երկրագործական բաժին ևս բանալ, որի համար, բացի նիւթական միջոցներից, հարկաւոր կլինի և հողի մի որոշեալ քանակութիւնն<sup>12)</sup>։ Քաղաքային վարչութեան պատասխանը այդ թվին լինում է կարծ և կտրողական։ Նա քննութեան չէ ենթարկում առաջնորդի թղթի զանազան կէտերը, չէ աշխատում հերքել բերած փաստերը, ուրիշպէս մեկնել փաստաթղթերի վկայութիւնները, այլ մի կողմ թողնելով բոլորը, մանրամասնութիւնների մէջ չմտնելով, պատասխանում է «Притязаніе монастыря Св. Крестовоздвиженія, какъ не основанное ни на какихъ юридическихъ доказательствахъ и не подкрепленное никакими данными и документами, городская управа не можетъ удовлетворить»։ Այս բացասական պատասխանի հետ միասին վարչութիւնը մի բանի խորհրդածութիւններ էլ է անում, որ սակայն, կարծես, աւելի իւր տուած պատասխանի կարողականութիւնը մեղմացնելու համար է, քան թէ

<sup>12)</sup> Այդ ժամանակները Նախիջևանի քաղաքացի «Մէծ աղայ» կոչուած Նիկողայոս Սարիեանը կտակել էր յօգուտ վանքին տարեկան 1,500 ռուբլի մի գումար, որ և ապահովեցրել էր իւր մի կալուածքով որ գնահատուած էր 30 հաշար ռուբլի և բերում էր տարին 1,500 ռ. եկամուտ։ Կտակարարը պայման էր գրել այդ փողով վանքում Փառանգաւորաց գպրոցին կից բանալ երկրագործական բաժին և կոչել իւր անունով, և ցանկութիւն էր յայտնել, որ քաղաքն էլ բացուելիք բաժնի համար մի որոշեալ քանակութեամբ հող յատկացնէ։ Սակայն Հոգևոր իշխանութիւնը կտակած 1500 ռ. բաւականացուցիչ ապահովութիւն չամարելով գպրոցի համար, չհաստատեց այդ կտակը, նա մանաւանդ որ քաղաքն էլ հրաժարուել էր հող տալու։

վանքի օգտին մի բան անելու ցանկութիւն։ Վարչութիւնը յարգում է վանքի բարեկարգութեան համար առաջնորդի գործ դրած զանքերը, գնահատում է նորա ժողովութիւնը լուսաւորութեան գործի համար ձեռնարկած աշխատանքը և պատրաստ է իւր կողմից ամեն կերպով խրախուսել առաջնորդի լուսաւորեալ ձգտումները, պատրաստ է մինչև անգամ նիւթականապէս օդնել նորան, որովհետեւ այդ բոլորը համապատասխանում է վարչութեան նոյն տեսակ ձգտումներին, բայց պէտք է նախ և առաջ վանքի կառավարութեան ձեր փոխել։ Թէ ի՞նչ էր հասկանում վարչութիւնը ասելով, թէ պէտք է կառավարութեան ձեր փոխել, — այդ երեսում է այն ծրագրից, որ քաղաքային վարչութիւնը կցել է իւր պատասխանին։ Վանքի կառավարութեան համար այդ ծրագրով պէտք է կազմուի նախիջեանի քաղաքագլխի նախագահութեամբ մի վարչութիւն չորս անդամից բաղկացած, որոնցից երկուսը չորս տարուայ ժամանակով ընտրուելու են քաղաքային խորհրդարանից և երկուսը նախիջեանի «Մարդարական ընկերութիւնից»։ Աշխարհականներից բաղկացած այդ վանական կառավարութիւնը երկու զլիսաւոր պարտականութիւն պէտք է ունենայ՝ ա. վանքի կալուածները կառավարելու, ժողովերու բոլոր եկամուտները և ծախսելու նոցա վանքի և վանական գովրոցի վերայ, բ. վանքի գովրոցը կառավարելու։ Վանքի վանահայրը պէտք է կատարէ միայն կրօնական պաշտամունքը և կրօնի գասատու պէտք է լինի գովրոցում, իսկ վանքի կառավարութեան մէջ ոչ մի իրաւունք չպէտք է ունենայ։ Նա ամեն բանում պէտք է զեկավարուի վանական կառավարութեան ցուցմունքներով, միով բանիւ նա, ըստ ամենայնի, պէտք է գտնուի վանական կառավարութեան իշխանութեան ներքոյ։ «Եթէ այս զլսաւոր սկզբունքների վերայ կազմուի մի առանձին վանական կառավարու-

թիւն, վերջացնում է իւր զրութիւնը քաղաքային վարչութիւնը, նա իւր կողմից պատրաստ է նիւթական օժանդակութիւն հասցնել վանքին, քաղաքի հողերից մի այնպիսի հողաբաժին յատկացնելով օգտուելու համար, ինչպիսին մինչև ցայսօր ևս յատկացնում է»։ Գրիգոր ազգեպիսկոպոս Սագինեանցը ստանալով քաղաքային վարչութեան այդ պատասխանը, որ մերժելով նորա զլիսաւոր ինգիբրը, մի փոքր օգնութիւն անելու համար ևս մեծամեծ արտօնութիւններ ու զոհոզութիւն էր պահանջում չոգեոր իշխանութիւնից, իհատում է, նա մանաւանդ որ դորանից առաջ նորա զործ դրած բոլոր ջանքը ուրիշ վաստեր ժողովերու գործը դատարանին յանձնելու համար, ապարդին էր մնացել։ Դորանից յետոյ նա շուտով վերագառնում է իւր աթոռատեղին, որտեղ և մեռնում է, չհամնելով իւր նպատակին, ինչպէս մի ժամանակ Մատթէոս Պեհապետեանը, իսկ գործը դարձեալ մնում է իւր անորոշ դրութեան մէջ, որովհետեւ գործի գատավարութիւնը յանձնուած էր առաջնորդի «միակ պատասխանատուութեանը»։ Մեզ Ժուռում է, որ այդ գործը երբէք էլ չի որոշուիլ, որովհետեւ չոգեոր իշխանութիւնը չունենալով իւր ձեռքին ուղիղ ապացույցներ, վախենում է գատարանին գիմել, զկատկածելով, որ չինի թէ, եթէ գործը ձախող ելք ունենայ, ինը պատասխանատուութեան տակ մնայ։ Դորանով էլ հէնց պէտք է մեկնել «ընդ ձերով միակ պատասխանատուութեամբ» խօսքերը, որոնց վերայ առանձին կերպով շեշտուած է Միւնհոգոսի այն հրամանագրի մէջ, որով նա իրաւունք էր տալիս հանգուցեալ Գրիգոր առաջնորդին գատարանի ձեռքով պահանջել քաղաքից վանքի հողերը։ «Իսկ եթէ և յայս հուտագ յորդորանք ձեր ապարդին երեսցին, զրուած է այդ հրամանագրի մէջ, յայնժամ ընդ ձերով միակ պատասխանատուութեամբ յանձնել դայս

գործ միռւմ ի հմուտ և ի հաւատարմագոյն փաստաբանից առ ի վարել զայն դատաստանական կարգաւու։ Խոկուղի պաղացոյներ ձեռք բերելու համար չոգեսր իշխանութիւնը շատ է աշխատել։ Դորա համար Մատթէոս Վեհապետեան առաջնորդը դիմել է Ս. Խաչի վանահայրութեան, Նախիջևանի չոգեսր կառավարութեան, Հայոց Մագիստրատին և, վերջապէս, մարմնաւոր իշխանութեան։ Դորա համար Ս. Էջմիածնի Սիւնհողոսը քրքրել է տուել իւր դիւանը և Պետերբուրգ է դիմել, դորա համար Խորլին ծայրագոյն վարդապետը իւր Ս. Խաչում վանահայր հղած ժամանակ հետախուղել է ծագանրողի նահանգական դատարանի դիւանը, վերջապէս, դորա համար շատ շանր է գործ դրել և հանգուցիալ Սագինեանց եպիսկոպոսը, Բեսսարաբիոյ կոնսիստորիայի հին գործերը և Նախիջևանի բաղաբային վարչութեան դիւանը նայել տալով, բայց գժրադդաբար բոլոր այդ ջանքերը ապարդին են անցել, որովհետեւ ուղիղ ապացոյց ասելով, պէտք է հասկանալ առանձին հրովարտակ Ս. Խաչի անունով Տ հազար օրավարի համար, որ գժուար է կարծել, թէ երբ և իցէ գոյութիւն է ունեցել։ Դորանում հաստատ կերպով համոզուելու համար պէտք է միայն ծանօթ լինել Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմութեանը և քաղաքի մէջ առաջին ժամանակները սահմանուած կառավարութեան ձևի հանդամանքներին։ 1778 թուականի Օգոստոս ամսին Խոխմի գաղթականները դեռ իւրեանց արտօնութեան հրովարտակը շնորհած, գուրս են զալիս իւրեանց Նախիջևանի բնակութեան տեղից և զալիս են Նախիջևանի Ազգակի նահանգը։ Այստեղ նոքա պանդխտում են իւրեանց առաջնորդ «Պրուսայեցի» Պետրոս Մարկոսեան վարդապետի հետ Կատարինապալէի գաւառներում և նոցա շըրջակայքում, ենթարկուում են անձրեի, արեի ազգեցութեան, շատ նեղութիւն-են քաշում գողերից և զանազան

պատահարներից, մինչև որ, վերջապէս, 1779 թուականի նոյեմբերի 14-ին ստացուում է Խուսաստանի Հայոց այն ժամանակուայ առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արդութեանի առանձին աշխատութեամբ Կայսերական ցանկալի հրովարտակը, որի մէջ ուրիշ արտօնութիւնների հետ միասին նոցա հաստատ բնակութեան տեղեր էր որոշուում։ Երջ Սիմէօն Երևանցի կաթողիկոսը, որի սրատես աչքերը հետեւում էին Լուսաւորչի ցրուած հօտին մինչև անգամ նորա գաղթականութեան ամենահեռաւոր տեղերում, մէկ կողմից առանձին օրհնութեան թղթով մխիթարում է զալթականներին, միւս կողմից հրաւիրում է իւր աշակերտ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին գաղթականների հոգու իւր վերայ առնել։ Իւր հոգեսր ծնողի կամքին հրու հնազանդ Յովսէփը, թողնում է մայրաբաղարը իւր պատիւներով ու շըրեզութեամբ, թողնում է իւր առաջնորդանիստ Հաշտարխանը իւր բոլոր յարմարութիւններով և շտապում է իւր վերայ գրած ծանր, բայց բաղցը պարտականութիւնը կատարել։ Նա հասնում է գաղթականների մօտ և Պետրոս վարդապետի կիսակատար թողած գործը, զլուխ հանելով, 1780 թուին երկար պանդխտութիւնից վերջին թշուառութեան գուռը հասած ժողովրդին հասցնում է Գօնի առքը և հիմնարկում է Նախիջևանը։ Խեց ասել կուզի, որ այս գէպօւմ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ընդունում է իւր վերայ Պետրոս վարդապետի բոլոր իրաւունքները, զրաւում է ժողովրդի սէրն ու յարգանքը և թէ հոգեսր թէ մարմնաւոր իշխանութիւնների վտահութիւնը ևս վայելելով, երկու կողմից էլ ճանաչուում է լիակատար տէր և իշխան գաղթական ժողովրդին։ Այլ այնուհետեւ ամեն բան կարգադրուում է առաջնորդի հրամանով, նորա ամեն մի խօսքը սուրբ է լինում ժողովրդի համար, նորա ամեն մի կարգադրութիւնը անհերելի մարմնաւոր իշխանութեան համար։ Նորա կարգադրութեամբ և ցանկացած ձեռք հիմնարկուում

է քաղաքը, նորա հրամանով հետզհետէ շինուում են եկեղեցիները, Ա. Խաչ վանքը և քաղաքի զանազան շինութիւնները, նորա գծագրած սահմաններով սկիզբն է դրուում ժողովրդի թէ տնտեսական և թէ բարոյական կառավարութեան գործին. նա է նոցա միակ իշխանը, դատաւորը, տնտեսը: Ճիշդ է, հրովարտակի զօրութեամբ բաղաքում բացուում է Հայոց Մագիստրատը կամ իրաւարանը մարմնաւոր գործերի համար և դրուում է մարմնաւոր իշխանութեան իրաւասութեան ներքոյ և իւր առաջնորդի առանձին կարգադրութեամբ «Հոգեոր գատարան» հոգեոր գործերի համար, բայց այդ երկու հաստատութիւնը ևս գտնուում են անմիջապէս նորա հսկողութեան ներքոյ, առանց նորա հրամանի ոչ մի բան չեն բռնում, նորա կամքին հակառակ նոցա մէջ ոչ մի գործ չէ կատարուում: Ահա այս հանդամանըների մէջ գժուար չէ համոզուել, որ քաղաքի թէ նիւթեական և թէ բարոյական կառավարութեան գործում իմ և քո լինել չէր կարող. այստեղ հոգեոր—եկեղեցականը խառնուած էր ազգայինի հետ, կրօնականը մարմնաւորի հետ. քաղաքի կալուածքից հաւասարապէս շահուում էին և հոգեորականները և աշխարհականները և կրօնական ու մարմնաւոր հաստատութիւնները. կաւագարութեան գլուխը կանգնածէր հոգեոր առաջնորդը, բայց նա քաղաքի և գիւղերի վերաբերութեամբ վայելում էր մարմնաւոր իշխանութեան բոլոր ֆունկցիոները: Յովսէփ արքապիսկոպոսը հաւասարապէս մասն հանելով քաղաքի թէ կրօնական և թէ աշխարհական հաստատութիւններին, շահելով թէ հոգեորականներին և թէ քաղաքացիներին, անշուշտ հաստատ համոզուած էր, որ հոգերը շնորհուած են հաւասարապէս ժողովրդի բոլոր գասակարգերին, բոլոր հաստատութիւններին: Եթէ մէկ օր դէմ նորա մտրավ անցնէր, որ կ'կայ մի ժամանակ, երբ քաղաքացիք կակսեն զոկողութիւն անել հոգեորի և մարմ-

նաւորի մէջ, նա անպայման հէնց այդ ժամանակ որոշեալ մասն և բաժին կհանէր հոգեոր գասի և կրօնական հաստատութիւնների համար, ուրեմն և վանքի համար, և մարմնաւոր իշխանութիւնը անպայման կերպով կհաստատէր նորա արած կարգադրութիւնը, որովհետև այդ բոլորսին համաձայն կիմնէր բարձրագոյն շնորհած հրովարտակի հոգուն և տրամադրութեամն: Ինքեանը բաղաքացիք էլ համոզուած էին, որ քաղաքին շնորհած հոգից մասն ունին և հոգեոր գասը և կրօնական հաստատութիւնները, որովհետև ոչ մի միայն առաջնորդի օրով, այլ և նորանից յետոյ ևս մինչև յիմնական թուականները, երբ Խալիբեան քաղաքավլումը առաջին անգամ այդ խտրութեան խնդիրը բարձրացրեց. ոչ մի բոլոր, ոչ մի անրաւականութիւն չէ յայտնուել այն բանի գէմ, որ հոգեոր գասը և վանքը շահուել են հոգերից: Մինչև անգամ 1811 թուին, երբ Տագանրոգի քաղաքապիտ Պալկովը տեղեկութիւն է խնդիրել Նախիջևանի հողերի մասին, քաղաքացիք վախենալով, որ չ'լինի թէ բոլոր հոգերը քաղաքինն է ասելով, զրկած լինին իւրեանց կրօնական հաստատութիւնները, քաղաքավետին Ներկայացրած իւրեանց տեղեկագրի մէջ ցոյց են տուել, որ վանքի և հոգեոր գասի համար վաղ ժամանակներից յատկացրած է 1300 օրավար հոգ: Ինքը Խալիբեանն էլ իւր առաջնորդի գէմ ունեցած թշնամական յարաբերութեան պատճառով նորա յարուցած հոգերի բաժանման խնդիրի վերաբերութեամբ հակառակ կարծիք տալով, նոյն ժամանակ հաստատել է, որ վանքը՝ ՚իսկզբանէ անտի օպտուել է հոգերից, որով թէ և ոչ ուղղակի, բայց, զոնէ, կողմնակի կերպով ապացոյց է տուել վանքի ունեցած իրաւունքը քաղաքի հոգերի վերայ: Մենք հաստատ կերպով համոզուած ենք, որ եթէ Խալիբեանը չունենար թշնամական յարաբերութիւն առաջնորդի հետ, եթէ գէմ իմանար, թէ ինչ հետեանը կունենայ իւր տուած ցուց-

մունքը վանքի համար, անպայման կերպով կ'հաստատէր իւր նախորդների տուած տեղեկութիւնը 1300 օրավարի վերաբերութեամբ, բայց անձնական կրքերը մեզ շատ անգամ կուրացնում են և մոռացնել են տալիս հեռատեսութեան պայմանները ապագայի վերաբերութեամբ։ Ասում են, որ վանքի անունով 8 հազար օրավարի առանձին հրովարտակ է եղել։ Այդպիսի հրովարտակ եթէ եղել է, ստացուած պէտք է լինի նոյն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի օրերով, որովհետև յայտնի է, որ նորանից յիտոյ նախիջեանցիր հոգերի մասին այլ ևս ոչ մի հրովարտակ չեն ստացել<sup>13)</sup>։ Այդ 8 հազար օրավարի մասին չէ յիշուում

<sup>13)</sup> Մեր պարբերական թերթերում, գլխաւորապէս «Նոր-Դարում» Ս. Խաչի կալուածական խնդրի մասին յաճախակի հրատարակուած տեղեկութիւնների մէջ կամ կրկնուած են մեզ յայտնի փաստերը կամ առանց մի որ և իցէ փաստաբանութեան յայտարարուած է, որ վանքին պատկանում է 8 հազար օրավար վարելահող բայց բաղաբը չէ տալիս, սեփականացրել է իւրեան, կամ, վերջապէս, շատ սխալ և մինչեւ անդամ դոյսւթիւն չունեցող փաստեր են յառաջ բերուած։ Իրեւ նմուշը թէ ի՞նչպէս երբեմն մեր թղթակիցները գօր են տալիս իւրեանց երեակայութեան, կարող է ծառայել անցեալները «Նոր-Դարի» 1895 թուականի 37 համարում Սեմֆերոպոլից տպուած «բաց նամակ նոր-նախիջևանցիներին» վերնազրով թղթակցութիւնը։ Խամակի հեղինակ բարեկրօն Պաղարոս Յովսէփեանը իւր այդ գրութեան մէջ պնդում է, որ երջանկայիշատակ Եկատերինէ Պ կայսերուհին շնորհել է նախիջևանցւոց 12 հազար օրավար վարելահող, իսկ Ս. Խաչին առանձին հրովարտակով 8 հազար օրավար և որ այդ վերջին հրովարտակը այժմ գտնուում է Տափանրոգի դիւանում։ «Մոսկուաբնակ նոր-նախիջևանցի Էմանուէլ աղա Պապոյեանցը, որ իւր ժամանակին եղել է դատաւոր, վարել է այլ և այլ պաշտօններ, իւր հայրենի բաղարի նշանաւոր բոլոր անցքերին կենդանի վկայ է եղել և կարող է Խրիմու ու նոր-նախիջևանի հայ դաղթականառւթեան պատմութեան համար առատ և ճշմարիտ նիւթեր մատակարարել—աշա

ոչ մի գոկումնենտում, ոչ մի պաշտօնական թղթում, ոչ մի, գոնէ, պատմական յիշատակարանում, նա չէ յիշուում և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այն պատմական «դաւթարում», որի մէջ շատ որսչ կերպով յիշուած է 1779 թուականի հրովարտակի մասին։ Միթէ կարելի է մի բոպէ անգամ կասկածել, որ արքեպիսկոպոսը, որ իւր ձեռագիր յիշատակարանում արձանագրում է իւր արած բոլոր մանր կարգադրութիւնները, եկեղեցիների և վանքի շինելու մանրամատնութիւնները և մինչև անգամ Խոհմից բերած իրեղինների որ եկեղեցուն նրան տալը, մոռանար յիշել մի այնպիսի նշանաւոր բան։ Խոհմիսին է 8 հազար օրավարի հրովարտակը։ Եւ յիտոյ կայսերական հրովարտակը ի՞նչպէս կարող է կորչել։ չէ որ բոլոր կայսերական հրովարտակների պատճենները անփոփոխ պահուում են արքունի դիւանում և նոցա պատճենները կարելի է միշտ ստանալ։ Օրինակի համար, երբ որ Ս. Էջմիածնի Սիւնհօգոսը կամեցաւ ստանալ 1779 թուականի հրովարտակի պատճենը, զրեց Պետերբուրգ և Խորէն վարդապետի ձեռքով հեշտութեամբ այդ պատկառելի ծերունին, զրում է նա, ասում է, որ Ռուսաց Եկատերինա Պ կայսերուհին ընծայել է նոր-նախիջևան բաղարին 12 հազար օրավար, իսկ Ս. Խաչ վանքին 8 հազար՝ առանձին հրովարտակով։ Որ Եկատերինէ կայսերուհին շնորհել է Տափանրոգի արխիւում։ Որ Եկատերինէ կայսերուհին շնորհել է նախիջևան բաղարին 12 հազար օրավար—, այդ յայտնի է ամենին, որովհետև կայ 1779 թուականի նոյեմբերի 14-ին արձակած հրովարտակը, որի մէջ պարզ կերպով ասուած է՝ «По заселенію вами особаго города при урочище Полуденки съ названиемъ Нахичевана и съ дачею на выгонъ оного двенадцать тысячъ десятинъ, повелѣваемъ . . . . իսկ որ Ս. Խաչի անունով 8 հազարի հրովարտակ երբ և իցէ եղած լինի—, այդ ոչ որի յայտնի չէ։ Խոքը Պ. Էմանուէլ Պոպոյեանցը, որի վերայ մատնացցյ է անում բարեկրօն Պաղարոս բաշանան և որի հետ մենք անձամբ տեսնուել ու խօսել ենք, այդ հրովարտակի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունի։

ստացաւ իւր ցանկացածը: Ամենաշատը ինչ որ կարող է կրած լինել այդ այն 1300 օրավարի վանքին և հոգեսր դասին յատկացնելու պայմանաթուղթն է, որի մասին յիշատակութիւն է լինում: Պապկովի թղթում: Բայց մեղթուում է, որ այդ պայմանաթուղթն էլ գոյսթիւն չէ ունեցել. այդ 1300 օրավարի յատկացնելը եղել է ընտանեկան կիրապով, որովհետեւ եթէ ճշմարիտ է, որ եղել է մի այդպիսի պայմանաթուղթ, ինչպէս կ'լինէր, որ մի տեղեկութիւն չլինէր Մագիստրատում այդ մասին: Ասում են, որ երջանկայիշատակ Նիկողայոս կայսեր նախիցեանի հինգ գիւղերի հողերի բաղաքի հողերից բաժանելու մասին արձակած հրամանագրի մէջ որոշակի տեղեկութիւն կայ վանքին պատկանելիք 8 հազար օրավարի մասին. մի այդպիսի ճիշտ տեղեկութիւն, ասում են, կայ և Եկատերինաւանի հայ գիւղացւոց միւս գիւղերի դէմ վարած դատաստանական գործի մէջ: Եթէ իրօք այդպիսի ճիշտ տեղեկութիւններ կան հանգուցեալ կայսեր վերոյիշեալ հրամանագրի և Եկատերինաւանի գործի մէջ, ապա ի՞նչպէս է պատահել, որ չողեր իշխանութիւնը մինչև ցայսօր դեռ ուշադրութիւն չէ գարձրել այդ կարեսը թղթերի վերայ և չէ աշխատել ձեռք բերել նոցա պատճնները. չէ որ դորանով նա բոլորովին հասած կլինէր իւր նովատակին, նա գտոծ կլինէր այն ուվիդ ապացուցը, որի համար ապարդիւն կերպով այնքան ճիշն ու աշխատանք էր գործ դրել, նա մանաւանդ որ գիւղերի և քաղաքի հողերի բաժանումը և Եկատերինաւանի գատավարութիւնը համեմատաբար նոր գործեր լինելով, առանձին մի դժուարութիւն չէր լինիլ որոնել, դանել ոչ միայն կայսեր վճռաթուղթը, այլ և ամբողջ գործերը: Բաւական էր միայն գիւղել տէրութեան բարձր ատեանները և միշտ կարելի էր ձեռք բերել ցանկացած թղթերը, չինք ասում արդէն Տաղանդովի նահանդական գատարա-

նի մասին, որտեղից ամեն ժամանակ կարելի է ստանալ այն թղթերի պատճէնները, որոնք վերջնական կերպով վճիռ են ստացել նորա մէջ: Բայց մեզ թուում է, որ այդ տեղեկութիւնները ևս պատկանում են այն «ասէկուէններին», որոնց թիւը թէն խիստ շատ է, բայց որոնք էական և ոչ մի կէտ չեն պարունակում իւրեանց մէջ: Հոգեր իշխանութիւնը, ինչպէս արդէն յիշել հնը, նայել է տուել Տաղանդովի դիւանը, բայց ոչ մի նոր փաստ, ոչ մի նոր տեղեկութիւն վերոյիշեալների նման չէ կարուղացել զտնել նորա մէջ վճռուած գործերում: Ասում են, վերջապէս, որ բարձրագոյն հրովարտակով քաղաքին չնորհուած է 12 հազար օրավար, իսկ այժմ քաղաքացւոց ձեռքին գտնուում է 20 հազար օրավար, ակների է ուրեմն, որ 8 հազարը վանքինն է: Մենք կարծում ենք, որ այդ ևս չէ կարող ծառայել իբրև փաստ յօգուտ վանքին, որովհետեւ, նախ և առաջ, եթէ բաղաը այժմ աւելի հոգ ունի, քան թէ ի սկզբանէ անտի չնորհած է եղել նորան, այդ գեռ չէ նշանակում, որ աւելորդ հողը վանքինն է, երկրորդ, յայտնի է, որ քաղաքացիք իւրեանց հողի մի մասը փոխել են իւրեանց դրացի «զաղախների» հողի հետ, և այդ փոխանակութեան ժամանակ սակաւ տուել են, շատ ստացել<sup>14)</sup>: Մեզ հա-

<sup>14)</sup> Այժմ «նախիցեանին Դօնի ձախ ափին պատկանում է միայն մի փոքրիկ տարածութիւն, որ կոչուում է «կղզի» որովհետեւ քաղաքի մօտ Դօնը բաժանուում է երկու ճիւղի՝ Հին Դօն, և Նոր Դօն, որոնք ըրջապատելով այդ տարածութիւնը, կղզու ձեւ են տալիս նորան, իսկ առաջ քաղաքինն է և այն ցած տարածութիւնը, որ ամեն տարի զարնանը ջրով ծածկուելով, կազմում է եղեգնուած ճահիճ, որի եղէզը Հին ժամանակները այդ կողմերի ընակիցների միակ վառելիքն է եղել: Պատմում են, որ զաղախները մի տարի վառելիքի սաստիկ կարօտութիւն ունենալով առաջարկել են «նախիցեանցւոց փոխանակել ճահիճները իւրեանց սևաչողի»

մար Ս. Խաչի կալուածական խնդիրը բոլորովին պարզ է. վանքը և քաղաքի հոգեստական դասը իրաւունք ունին քաղաքի հոգերի վերայ, որովհետեւ եթէ այդ համաձայն չէ 1779 թուականի հրովարտակի տառին, գոնէ, բոլորովին համապատասխանում է նորա հոգուն ու արամագրութեանը: Խնդիրը միայն նորանումն է, թէ քաղաքի հոգերից որ մասն է պատկանում վանքին: Միակ կէտը, որ կարող է բաւականացուցիչ վերպով լուծել այդ խնդիրը, մեր կարծիքով, նախիջնանցոց 1811 թուականին Տափանրովի քաղաքապետ գեներալ—մայեօր Պապկովին ներկայացրած տեղեկագիրն է, որի մէջ Ս. Խաչին և քաղաքի 26 քահանաներին պատկանած հող ցոյց է արուած 1300 օրավար: Թէի քաղաքապլուխ Խալիբեանը դորա մասին բացասական պատասխան է տուել, թէի Մազիստրատի գործերի մէջ այդ մասին ոչ մի տեղիութիւն չէ յայտնուել և թէի, մեր խորին համոզմունքով, այդ 1300 օրավարը երբէք էլ բաժանուած ու վանքին յանձնուած չէ եղել և վանքը ևս նորանից չէ օգտուել, բայց նա իբրի մի չափ, մի քանակութիւն, որ քաղաքացիք գեռ 11 թուականից ցանկացել են վանքին և հոգեստականութեան յատկացրած տեսնել, ամենահաւաքանել և ամենավաերականն է:

---

Հետ: Նորա համաձայնել են և փոխանակել են մէկ օրավար եղեգնուուը Յ օրավար վարելահողի Հետ: Բացի այս բոլորեց, մեր ձեռքին դժուուում են և պաշտօնական վաւերաթղթեր—Յովսէփ Արղութեանի «ինդրագրի պատճենը» և «Մանուկ Դերեջանեանի դատաստանական գործը», որոնցից երեսում է, որ երջանկայիշատակ առաջնորդը միջնորդել է Տէրութեան առաջ Նախիջևանի հողերի քանակութիւնը աւելացնելու մասին և Պատեօնին իշխանը յարգել է իւր սիրելի բարեկամի այդ միջնորդութիւնը:

## 5.

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հիմնարկելով Ս. Խաչ վանքը, միար է ունեցել գորանով երկու նպատակի համել՝ նաև, ժողովրդի կլօնական պահանջներին բաւականութիւն տալ, երկրորդ, Ուուսաստանի Հայերի համար մի ուսումնարանական և գիտնական կինդրոն կազմել, որտեղից հայկական կրթութիւնը և գիտութիւնը հնարաւոր լինի թէ զրգերի և թէ կրթուած երիտասարդների միջոցով տարածել ցրուած Հայերի մէջ: Այս հէնց այդ նպատակով վանքի շինութիւնը աւարտելուց յետոյ, նախկիցն և եթ հաստատում է նորան կից տպարան և ուսումնարան, ինչպէս ցոյց է տալիս և վանքի շինութեան արձանագրութիւնը՝ «Եւ հաստատեցի ի սմա զգպրոցս և զտպարանս»: Երջանկայիշատակ արքեպիսկոպոսի այդ նըսպատակը և գիտաւորութիւնը այն ժամանակուայ հայ հոգեստականութիւնը շնասկանալով, ձգտում էր նորա կարգագրութիւնների մէջ փառասիրական նպատակներ տեսնել: Ս. Եջմիածնայ միաբանութիւնը արձակ-համարձակ բամբասում ու մեղադրում էր նորան, ասելով, որ նա Ս. Խաչում Ուուսաստանի Հայոց համար կամենում է առանձին կաթողիկոսութիւն հաստատել և ինքը կաթողիկոս լինել: Տպարանը, որ հաստատում է վանքում արքեպիսկոպոսը, առաջ պատկանում էր Զուլայեցի Գրիգոր Խալդայանին: Խալդայանցը այն ցուլայեցի Հայերիցն էր, որոնք զանազան վաճառականական յաջող գործերով հարստութիւն ձեռք բերելով, ոսկորութիւն էին արել իւրեանց կարողութիւնից մասն հանել և աղքին: Նա 1780 թուականին Հայոց տպարան է հիմնում Լոնդոնում և ձեռնարկում է Հայոց զրգեր հրատարակելու, բայց մէկ գիրը՝ «Դաւանութիւնն եկեղեցոյ Հայաստանեայց» տպագրիուց յետոյ, նա իւր տպարանը փոխադրում է Պետեր-

բուրգ, մտածելով որ այնտեղ թէ շատ հայ լինելու և թէ Ռուսաց կառավարութեան Հայերին համակրելու պատճառով աւելի հեշտ և յաջող կերպով կարող կլինի իւր գործը առաջ տանել: Նա իւր յոյսերի մէջ չէ սխալուում: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ այդ ժամանակները նոր հիմնարկուած նախիջեան քաղաքի գործերի համար զըտնուում էր մայրաքաղաքուում և մեծ սէր ու համակրանք էր վայելում կայսերուհու արքունիքից, տեսնելով նորա ազգաշահ գործունէութիւնը, պաշտպան է կանգնուում նորան, օգնում է նորան թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս և գորանով միջոց է տալիս նորան մինչև 1790 թուականը 12 զանազան բովանդակութեամբ գիրը հրատարակելու.

1783 թ. Ժամագիրը.

1785 թ. Յիսուս Որդի և պատմութիւն ար. գրոց.

1786 թ. Աստուածաղերս, աղօթագիրը Ղազար կաթողիկոսի.

— Աւետարան ճաշու.

— Վէճ՝ գայթակիութեան, թարգ. ի Յունաց լեզուէ.

— Հաւատով խոստովանիմ Ծնորհալւոյ՝ հայուս լեզ.

1787 թ. Եղիշէ.

Կարճառոտ ժամագիրը.

1788 թ. Ծնորհանքական Ծնորհալւոյ.

— Ջաւիզ լեզուագիտութեան.

— Բանալի գիտութեան:

1789 թուականին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ռուսիարնակ Հայերի նպաստով զնելով տպարանը, որ Խալդարեանի մահից յետոյ 12 հազար ռուբլու պարաքի տակ էր ընկել, փոխադրում է նորան նոր-նախիջեան, որտեղ մնում է անգործ մինչև 1790 թուականը, որովհետեւ վան-

քի շինութիւնը, որտեղ պէտք է գործէր տպարանը, դեռ պատրաստ չէր: Վերջապէս 1792 թուականին օծուում է վանքը, աւարտուում է սենեակների շինութիւնը և տպարանը տեղափոխուում է վանքը և սկսում է գործել Երեւանցի Խօջենց Մարգարի ջերմ գործակցութեամբ մինչև 1795 թ:

Ս. Խաչում հինգ տարուայ ընթացքում հրատարակուում է 12 գիրը.

Ժամագիրը.

Սաղմոս.

Յիսուս Որդի.

Քրիստոնէական վարդապետութիւն.

Աղօթամատոյց.

Ողբ և հառաջանք Էջմիածնի (Սիւնեաց Մետրալ).

Գուռն ողորմութեան.

Զուղայեցի բժիշկ Քալանթարեանի բժշկարան.

Պատմութիւն Տելեմարի:

Համառօտ բառարան հայ—տաճիկ.

Յովհաննու Երզնկացւոյ վիստասանութ. զերկնային մարմնոց.

Կանոնագրութիւն նախիջեանի հոգևոր դատարանի.

Այս տպարանը, որի հրատարակութիւններից մի քանիսը, համեմատելով ժամանակակից հայ տպագրութիւնների հետ, բաւական մաքուր են տպուած, դժբանքար երկար գոյութիւն չէ ունենում վանքում, որովհետև ինքը առաջնորդը յաճախակի բացակայ լինելով բաղարից և վանքից և ժամանակի մեծամամութիւնը ստիպուած լինելով անցկացնել առաջնորդանիստ Հաշտարխան բաղարում, չէր կարգանում հարկաւոր վերահսկողութիւնը ունենալ, որից և յաճախակի առաջ էր գալիս անկանոնութիւն և անյաջողութիւն տպարանի գործերում: Թէև վանքում նշանակուած էր վանահայր Կոստանդնուպօլսեցի Թաղէսու

Մարուվեան վարդապետը, իսկ բաղաքում յաջորդ Բայազիթի Կարապետ վարդապետը, որոնք պէտք է առաջնորդի բացակայութեան ժամանակ հսկէին քաղաքի և վանքի կառավարութեան վերայ և աշխատէին անխախտ պահպանել առաջնորդի գրած կարգ ու կանոնը, բայց նորամասամբ անձեռնաս լինելով, մասսամբ էլ չունենալով այն բարոյական իշխանութիւնը, որ ունէր արքեպիսկոպոսը, չէին կարողանում այն անկարգութիւնների և խոռվութիւնների առաջն առնել, որ յաճախակի, նամանաւանդ առաջին ժամանակները, առաջ էին զալիս զաղթականների մէջ։ Առաջնորդը՝ ի նկատի առնելով այդ հանգամանքը և կամենալով տպարանը միշտ իւր աշքի առաջ տեսնել և իւր հոգացողութեան ներքոյ ունենայ, վճռում է, վերջապէս, 1796 թ. նորան Ս. Խաչից տեղափոխել Հաշտարխան, մանաւանդ որ այնտեղի Հայերը Խալդարեանի պարտիրը վճարելու ժամանակ մեծ նպաստ էին ցոյց տուել։ Բայց առաջնորդանիստ Հաշտարխանում ևս այդ տպարանը կարողանում է գործել միայն 1796—1800 թուականը, որովհետեւ այդ ժամանակները երջանկայիշտակ Ղուկաս կաթողիկոսի մահից յետոյ, առաջ է զալիս աթոռակալութեան յայտնի խնդիրը և Յովսէփի արքեպիսկոպոսը Ռուսաց արքունիքի ջերմ պաշտպանութեամբ և գործակցութեամբ ընտրուում է կաթողիկոս և արձակուելով առաջնորդութիւնից, ճանապարհ է լնկնում դէպի Թիֆլիս, որտեղ և մեռնում է։ Այդ չորս տարուայ ընթացքում տպարանը լոյս է ընծայում միայն երկու զիրք՝ «Սաղմոսաց մեկնութիւն» Վարդան Բարձրբերդեցւոյ (1798 թ.) և «Պրիվլեգի Հայոց, բնակելոց ՚ի զանազան գաւառը Ռուսաստանի» (1800 թ.)<sup>15)</sup>։ Տպարանի հետ միա-

<sup>15)</sup> Տես «Փորձ» հինգերորդ տարի. Ապրիլ. 1881 թ. «Պատմական տեսութիւն Հայ տպագրութեան» Երիցեանի. Խալդարեանի տպարանի փոխադրութեան պատմութիւնը տպուած է

սին Յովսէփի արքեպիսկոպոսը հաստատում է վանքում և մի վանական դպրոց, որի ղեկավարութիւնը ու կառավարութիւնը յանձնում է Թագէոս վարդապետին, որին, ինչպէս ասացինք, նա վանահայր էր նշանակել վանքի վերայ։ Այդ դպրոցը որ բաւականին յառաջադիմութիւն է անում «Երինաքաղաքացի և պերճիմաստ» Թագէոս վարդապետի ինամակալութեան ներքոյ, ունինում է նոյն վախճանը, ինչպիսին ունեցել էր և տպարանը։ Նա փակուում է առաջնորդի Ռուսաստանից հեռանալու միջոցում, որովհետեւ Թագէոս վարդապետը, որ այդ դպրոցի հոգին էր,

1788 թուականին Պետերբուրգում տպուած Ընորհալւոյ Ընդհանրականի վերջարանում՝ «Յետ որպէ շնորհեան տպարանին» և զտպումն ինչ ինչ առ ձեռն բանից յառաջադրեալ . . . և զոմանս գրեանս ծախիւր իւր տպեալ զդործն բարի յառաջացուցանէր (Գրիգոր Խալդարեանց)։ Բայց ի մէջ այսքան անտանելի գժուարակիր ծանրութեան գործոյս յամենուստէրէ առօգնական մնացեալ աղնուական առնս այսմիկ, զինչն իւր՝ յոր յառաջադրոյն ձեռնարկ ի վախճան հասուցեալ, ըստ ամենայնի դրակուրի ի ներքոյ ծանրագունի պարտուց կաշվանդեալ մնայր։ Ուստի տեսեալ անձնադիր հովուին և սրբազն դիտին (Յովսէփիս Արդութ.) զմնան անօժանդակ բանաւոր գաոխն, նորակառոյց տպարանին ի Հաշտարխան կամ ի նորհնախիցւան անդրափոխեցման զիրք գրեալ և սիրով հրաւիրէր . . . Քանզի որպէս յիշեցաւ ի վերանդք, յետ վախճանի առն Աստուծոյ պարոն Գրիգորին՝ մնայ տպարանն ի ներքոյ պարտուց հազարերկու հարիւր թումանի (որ է 40 քսակ կամ 12 հազար ոուրին)։ Իսկ արի հովիւս այս և ազգասէր սրբազն արքեպիսկոպոս յանձն էառ հատուցանել զպարտոն հանգուցելոյն՝ օժանդակութեամբ բարեսէր ազգիս մերց հայկաղնոյ . . . որպէս և տէր իսկ կամեցաւ և յաջողեաց . . . զի անձինք բազումը բախութեամբ սրտի և նպաստիւր արդեան ձեռնամուխը կարեկցեալ օդնեցին ի փառս միշն Աստուծոյ և ի պարծանս Լուսաւորչական Հայկաղնեայս տոչմի։ 1783 թուականին Պետերբուրգում տպուած ժամանակարի յիշտարխանի մէջ կայ և Խալդարեանցի տպարանի հաստատութեան պատմութիւնը։

ստիպուած է լինում թողնել վանքը և ուզեկցել առաջնորդին գէտի Ս. էջմիածին և նէնց այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ դեռ Թիֆլիս չ'հասած, մեռնում և թագուում է Ղլլարում: Թէս մենք ասացինք, թէ տպարանը և ուսումնարանը մի և նոյն վախճանն են ունենում, բայց այդ նոյնութիւնը միայն առաջնորդի թուսատանից հեռանալու երկու հաստատութեան վերայ ունեցած ազգեցութեան մէջ է, իսկ ինչ վերաբերում է նոյն հաստատութիւնների՝ գործի շարունակութեան ապագա: յում—, պէտք է ասել, որ նոցա մէջ և գանազանութիւն կայ: Տպարանը առաջնորդի հեռանալուց յետոյ, խսպառ վակուում է, իսկ ուսումնարանը հետևեալ վանահայրերի ժամանակ նորից վերաբացուում է և շարունակում է իւր գոյութիւնը, մերթ փակուելով, մերթ նորից բացուելով համարեա մինչև 68 թուականը, երբ երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. կաթուղիկոսի օրով սկիզբն է առնում մինչև վերջին ժամանակները վանքում գոյութիւն ունեցող «ժառանգաւորաց դպրոցը»: Թէ ինչ տեսակ դպրոց էր իւր Յով. սէփ արքեպիսկոպոսի բաց արածը, կամ ի՞նչպիսի կազմակերպութիւն ունէին յետագայ ժամանակներում վանքում եղած դպրոցները—, մենք դորա մասին ճիշտ տեղեկութիւն չունիք: Պէտք է կարծել սակայն, որ թէ առաջնորդի դպրոցը և թէ յետագայ ժամանակներում եղածները ունեցել են նոյն կազմակերպութիւնը, կրել են նոյն բնաւորութիւնը, որպիսին ունեցել երել են ժամանակից չայոց բոլոր դպրոցները: Դա մի փոքրիկ վանական դպրոց է եղել նման այն դպրոցներին, որ այդ ժամանակ գոյութիւն ունէին համարեա չայոց բոլոր վանքերում: Վանահայրը ժողովում է եղել քաղաքից և դիւղերից չքաւոր ծնողների մանուկներ և հագուստ, սնունդու բնակութիւն տալով նոցա, պատրաստում է եղել եկեղեցու սպասաւորութեան: Երջանկայիշատակ Գէորգ Գ.

կաթուղիկոսը 1868 թ. այցելելով նոր-նախիջևանը, տեսնում է, որ թէ քաղաքը, թէ գիւղերը և թէ վանքը զուրկ են կանոնաւոր դպրոցներից: Այդ մեծ պակասութիւնը լրացնելու համար, դպրոցասէր կաթուղիկոսը հրամայում է քաղաքի և գիւղերի եկեղեցիներին կից ծխական դրդոցներ բաց անել, իսկ Ս. Խաչում հաստատել «Ժառանգաւորաց դպրոց»: Օգտուելով այս հանգամանքից քաղաքում ընտանեկան կերպով գոյութիւն ունեցող և չորս հազար առ ձեռն պատրաստի գումար ունեցող «Եղբայրութիւն» խրախոսաց ազգաշահ վաստակոց» անունով ընկերութիւնը գիւղում է Հայրապետին և ցոյց տալով, որ նորին վեհափառութեան հրամանով սր. Խաչում բացուելիք դպրոցը բոլորովին համապատասխանում է ընկերութեան նպատակներին, խնդրում է հաստատել ընկերութեան կանոնադրութիւնը և բացուելիք դպրոցը յանձնել իւր կառավարութեան:

6.

Յ

«Խրախոսաց» ընկերութեան սկիզբը բաւականին հին էր, նորան հիմնել էր նախիջևանցի Եպիփան Յակովեան Պոպոյեանը իւր 18 ամեայ հասակում: 1846 թուին Պոպոյեանը միտք է յղանում իւր հասակակից ընկերներից կազմել մի «Հոգևոր ընկերութիւն», որի նպատակը լինի բարեկործութիւն անել «Ամենօրհնեալ մօրն ովորմութեան սր. Սստուածածնի հոգանաւորութեան ներքոյ»: Առաջին ընկերների ժողովը, որ կոչուում է «միաբանութիւն եղբարց» հաստատում է մի գանձանակ, որի մէջ իւրաքանչիւր եղբայր կամ «հետեւող» ձգում է ամեն շաբաթ իւր նույները կամ տուրքը, որ առաջն ժամանակները լինում է մի չնշին գումար, իսկ յետոյ աւելանալով, գառնում է առաջ տարին 7, յետոյ 12 ուրիշ

թղթադրամ։ Թէ ի՞նչ տեսակ ընկերութիւն է կամեցել հիմնել Եպիփանը՝, այդ ընկերութեան գործերից բացուց կերպով չէ երևում, թէ ընկերութեան թղթերի մէջ մինչև ցայսօր գեռ պահպանուում է նորա ձեռադիր տետրակը, որի մէջ ամփոփուած է նորա ընկերութիւն կազմելու շարժառիթը և պատճառները։ Մի բան, որ ճշմարտութեամբ յայտնի է—, այդ այն է, որ նորա ցան կացած կամ մտադրած ընկերութիւնը նմանութիւն չէ ունեցել մեր մէջ մինչև ցայսօր գոյութիւն ունեցած կամ ունեցող ընկերութիւններին։ Նախ և առաջ այդ եղել է ոչ թէ հասարակ ընկերութիւն, այլ աշխարհականներից կազմուած «Հոգեոր ընկերութիւն», երկրորդ, գորա նըպատակը չէ եղել միայն փողով բարեկործութիւն անել, այլ «Հասարակաբար որպէս օրէնք հրամայէն սիրել զմիմեանս յամենաճշմարիտ սրտէ, և ըստ ամենայնի փութալ միշտ բարիս հատուցանելոյ միմեանց մանաւանդ ի վիշտս ի նեղութիւնս, ոչ խնայելով անձն փոխանակ եղբօր։ Եւս ունիլ պարտ է առաւելաբար հոգ և գութ ի վերայ հիւր և աղքատ հիւսնդայ, զոր պարտ է զնալ միտթարել և ծառայել նոցա. և հոգալ պիտոյից նոցին, և եթէ մեռանիցին, թաղել զնոսա ըստ օրինի։ Ամեն բանից երևում է, որ Պոպոյեանը կամեցել է հիմնել միջնադարեան Եւրոպայի արեղայական կարգերի պէս մի կարգ կամ, լաւ է ասել, մի հայկական Մասսոնների ընկերութիւն, որոնց բոլոր գործողութիւնները ինչպէս յայտնի է, խառն էին զանազան կրօնական ծիսակատարութեամբ։ Մեր այս ենթադրութիւնները ճշմարտութեան չափ հաւանականութիւն կստանան, եթէ ի նկատի առնենք այն կարգ ու կանոնը, որ ընդունուած էին, նա մանաւանդ առաջին ժամանակները, եղբարց միաբանութեան մէջ, այն կրօնական ծիսակատարութիւնները, որ կատարում էին ընկերութեան «հետեւողները»։ Ընկե-

րութիւնը կոչուում է «Հոգեոր ընկերութիւն», անդամները — «հետեւողներ», ընկերների ժողովը — «միաբանութիւն եղբարց», ընկերութեան նախագահը — «կարդապետ», իսկ նորա երկու օգնականը — «առաջաւորներ»։ Հետեւողները, որոնք 18 տարեկանից փոքր չպէտք է լինէին, ընտրուում են քննութեամբ և միաբանութեան մէջ ընդունուում են միայն նոքա, որոնք արժանաւոր են, «որք կարող իցէն յետ ընդունելոյն անլուցապէս հետեւել, և կատարելո։ Միաբանութեան մէջ մտնելուց առաջ, ընդունուած հետեւողը «Ըերթ ստորագրութեան չետեւողաց» կոչուած զրբի մէջ հետեւեալ բովանդակութեամբ խոստընագիր է տալիս. «Ես որ յօժարութեամբ սրտի իմոյ մըտի ի կարգ միաբանութեան հետեւողաց, որ է սահմանեալ յանուն ամենօրհնեալ սրբոյ Սստուածածնի, պարտական եմ մինչև ցմահ անկեղծ եղբայրասիրութեամբ, և կատարեալ հնագանդութեամբ հաւատարիմ լինել եղբայրութեանն նպատակի, ընդունելով զամենայն բարեկարգութիւնս նորին առանց ինչ զանցառութեան, վասնորոյ և ես առ ի հաւատարմութեան բանիս, և անդառնալի խոստմանս իմոյ աստանօր ստորագրեմ։ Հետեւողները թէի հագնուում են «ըստ աշխարհական ծիսից», բայց ի նշան հետեւողութեան պարանոցի վերայ կրում են արծաթեայ խաչ. նոցա աշխարհական գգեստն էլ «մարուր, անախտ և չափաւոր է», որովհետև «Ճեղաւոր քան զշափն զգեստը հպարտութեան նշան է, իսկ խաչը «է նշան մահսւան, զոր պատրաստ են ընդունել արիաբար ըստ պատահման վասն քրիստոնէական և սուրբ հաւատոյս։ Հետեւողները խստութեամբ պահում են բոլոր պահերը, բայց նամանաւանդ մեծ պահքը. նորա այդ ժամանակ ոչ զինի են խմում և ոչ օղի, իսկ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը ծոմ են պահում մինչև երեկոյ, մէջըներին խարազան են կապում, որ միշտ զգաստ լի-

նեն, և բոլոր ժամանակը սաղմոս են քաղում և սուրբ գրի ընթերցանութեամբ են զբաղուամ: Հասարակ օրերը առաւօտ և երեկոյ աղօթք են անում, իսկ օրուայ 24 ժամին «Հաւատով խոստովանիմ» են անում. կիւրակնամտներին երեկոյեան աղօթքից յետոյ «ոտքնկալութեամբ և ջերմեռանդութեամբ» մի կանոն սաղմոս և ուրիշ աղօթքներ են ասում. կիւրակի օրերը պատարագին ներկայ գտնուելուց յետոյ, ամբողջ օրը հոգեսր գործով և սուրբ զբի ընթերցանութեամբ են պարապում, իսկ տէրունական և սրբոց տօներին պաշտօն են կատարում. պաշտօն են կատարում և չորեցարթի և ուրբաթ օրերը ի պատիւ Քրիստոսի և Սստուածածնի: Պաշտօն կատարելու համար հաւաքուում է բոլոր միաբանութիւնը. կարգապետը վերան շուրջառ է տոնում և սկսում է աղօթել, իսկ միւմները հետեւում են նորան: Այդ պաշտօնակատարութիւնների համար նորա ունին և մի «Աղօթագիրը»<sup>16)</sup>: Եւ որուինեան ժողովուրդը տեսնելով աշխարհական մարդկանց եկեղեցական պաշտօն կատարելիս, կարող էր խրտնել և զանազան մնենութիւններ տալ, նորա աշխատում են իւրեանց ժողովները զաղանի կերպով կատարել, որից եղբարց միաբանութիւնը մի զաղանի

<sup>16)</sup> Աղօթագիրը, որից մի օրինակ այժմ գտնուում է մեր ձեռքում, կազմուած է երկու մասից՝ ընդհանուր և պատարագի աղօթքներ. Թէ ընդհանուրը և թէ պատարագի աղօթքները բաղուած են Սաղմոսից և մեր աղօթագրը երից և յարմարեցրած են հետեւողների պահանջներին. դիխաւորապէս ընտրուած են այն աղօթքները, որոնք վերաբերում են Ս. Սստուածածնին. Մեր ձեռքում գտնուած աղօթագրքի օրինակը դրուած է 51 թ. և պատարագի աղօթքների սկզբում ունի հետեւալ վերնագիրը՝ «Աղօթք համառօտաբար ի գեմս անմահ սուրբ պատարագին, առ ի ձեռն թիւրութեան, հետեւ եղբարց. Արտահանեալ ի սուրբ զրոց աղօթից և շարադասեալ ըստ պատշաճի սուրբ Խորհրդոյն: 1851 ամի»:

ընկերութեան կերպարանք է ստանում, իսկ նոցա խորհուրդները ու նստերը խորհրդաւոր ընաւորութիւն: Ընկերութիւնը ունի և մի նշան կամ «էմբլեմ»: Դա մի բոցավառ սիրտ է, որի միջից գուրս ցայտած կրակի մէջ երևում է ճառագյալաճաճանչ խաչը. սիրտը պսակաձի շրջապատում են թաւ սստեր, որ նորա չորս կողմը կիսարուրակ են կազմուում: Մենք ասացինք, որ ընկերութեան թղթերի մէջ պահուում է իւր Պոպոյեանի ձեռագիրը ընկերութեան մասին: Դա մի փոքրագիր շորս թիւրթից կազմուած, մարուր, հին չայոց ձեռագրերի օրինակով զրած տետրակ է, որ կազմուած է երկու մասից՝ ներածութիւնից և կանոններից կամ կարգերից, և կոչուում է «կարգ Հետեւողաց»: Ներածութեան մէջ Պոպոյեանը մէջ բերելով աւետարանի պատուէրը՝ «Միրեցէք զմիմեանս», դատողութիւն է անում այդ մասին և շեշտում է այն բանի վերայ, թէ Քրիստոսի այդ սուրբ պատուէրը լիովին կատարելու համար, բաւական չէ միայն նորան խօսքերով արտայայտելը, այլ պէտք է գործով ևս ապացոյց տալ: Ահա այս պատճառով ինքը ևս կամնալով այդ սուրբ պատուէրին գործով ծառայել, սահմանում է «Միաբանութեան կարգը»: «Ես տրուազ և նուաստացեալս մեղօք, կամելով ընծայել պաշտօն ինչ ծառայութեան ամենօրնեալ մօրն ողորմութեան սուրբ տատուածածնին, զրում է նա այդ մասին, յարգեանց վաստակոց իմոց ջան արարեալ սահմանեցի զայս կարգ միաբանութեան, որ է իրը ճանապարհ աստուածպաշտութեան վասն ամենասիրեցեալ և ջերմեռանդ աշխարհական եղբարց իմոց»:

Միաբանութեան կարգը կամ կանոնավրութիւնը, որ կցած է ներածութեան, կազմուած է հինգ յօդուածից կամ կարգից, որոնց վերնագրերից կարելի է իմանալ նոցա բովանդակութիւնը. ա. «Հետեւողը այս կարգի գինչ

պարտ են զգենուլ, և զինչ է նշան հետևողութեան նոցա»։ բ. «Որպիսի կանոնիւ պարտ են ոռքա աղօթել, և որպէս պարտ են պաշտել զտերունի տօնս, և ամենայն սրբոց»։ գ. «Զինչ պահը պարտ են պահել»։ դ. «Վասն հաղորդութեան պարտ են պատրաստել»։ է. «Զինչ են պարտաւորութիւնք միաբանելոց այսոցիկ»։ նա արգելում է իգական սեռից միաբանութեան անդամ ընդունել և խնդրում է աղօթել իւր համար, և թեր ու դէմ խօսակցութիւնների տեղիր շտալու համար, աւելացնում է, թէ միաբանութեան կարգը ինքը իւրանից չէ շարադրել, այլ քաղուածք է արել սուրբ հայրերի կանոնադրութիւնից։ «Բայց զայս գործ ոչ նորա հեար, և ընդեմ և եկեղեցական սրբոց հարց կանոնադրութեանց սահմանեմ, ասում է նա, զոր քաւ լիցի, այլ ըստ նոցին կարգադրութեանց բաղդատեալ և կամ ի նոցունց ծաղկաբաղեալ զորս ըստ անդօր մտաց իմոց պատշաճաւորս համարեցա ի սոյն գործ, սահմանեցի զայս կարգ հոգեոր ընկերութեան համառօտ և թիւրին տեսակաւ, որպէս զի բարեպաշտասէր եղբայրը, թիւրութեան հայելով, կարողացին փութապէս յանձնառու լինել, և հետեւնով լիցին բարեպաշտ, և երջանիկ յայսմ և յաւիտենական կինաց, և որպէս հարկն է լինել ամենայն ուղարառ քրիստոնէից»<sup>17)</sup>։ Ընկերութիւնը մինչև 1853 թ., բացի կրօնական—բարեպաշտական ժողովներից, ոչ մի գործի չէ ձեռնարկում։ նա այդ ժամանակամիջոցում միայն աշխատում է հաստատուիլ, ամրանալ և նիւթականապէս հարստանալ։ Մէկ կողմից տարէցտարի տեղանում է միաբանութեան հետեւողների թիւը, միւս կողմից առաջին

<sup>17)</sup> Պոպոցեանի ձեռագիր տետրակի լիակատար վերնագիրն է՝ «Կարգ Հետեւողաց արարեալ յԵպիփանոսէ Պոպովեանց յամի տեառն 1846 և Հայկականիս ԹՄԶԵ-ին ի Նոր-Նախին ջեան»։

երկու տարուայ ընթացքում հետեւողների շաբաթական տուրքից գոյացած 36 ոռութիւն թվագրամը հետեւեալ տարիների 7 ոռութիւն կոպէկ տարեկան տուրքի հետ միասին մեծանալով, հասնում է 478 ոռութիւն 32 կոպէկ ալծաթի գումարին։ Սակայն ամրանալու և հաստատուելու հետ միասին ընկերութիւնը այդ միջոցում ենթարկուում է և մեծ վտանգի։ Ընկերութեան գաղտնի նիստերը, որ յայտնի բան է, ծածուկ չեն մնում հասարակութիւնից, և նորա նվատակների անորոշութիւններ շուտով առաջ են բերում հաստակութեան մէջ զանազան թերու ու դէմ խօսակցութիւններ, զանազան ենթագրութիւններ և կասկածանիներ են յարուցանում նորա նվատակների մասին։ նա մանաւանդ կասկածելի են երեսում հասարակութեան աշքին հետեւողների ծխակատարութիւնները և կրօնական պաշտամունքը։ Շատերը կարծում են, որ հետեւողները աղանդաւոր են և նոցա կազմած միաբանութիւնը նպատակ ունի չայերի մէջ մի նոր աղանդ առաջ բերելու։ Եւ ճշմարիտն ասած կասկածելու և զանազան ենթագրութիւններ անելու տեղիր էլ կար։ Բնչ ասել է անորոշ նպատակի համար փող ժողովելը, անզարգացած, անգրագէտ, կիսակիրիժ երիտասարդների շուրջառ առնելը, պատարագի աղօթքներ կարդալը և զանազան եկեղեցական արարողութիւն կատարելը։ Այդ կասկածանիքները ու ենթագրութիւնները, որ առաջին ժամանակները խուլ կերպով էին արտայայտուում և բամբասանիրի ընաւորութիւն էին կրում, զնալով այնքան սաստկանում են, որ սկսում են վտանգ սպառնալ նոյն իսկ ընկերութեան գոյութեան։ Արդէն հետեւողների սիրտը սկսում է վախը ընկնել, արդէն թուլասիրտներից մի քանիսը ընկերութիւնը թողնելու և միաբանութիւնից բաժանուելու տրամադրութիւն են ցոյց տալիս։ Ընկերութեան զեկավարները տեսնելով, որ եթէ գործը այսպէս շարունակուի,

միաբանութիւնը կարող է իսպառ քայլայուել, մտածում են ընկերութեան խորհրդաւոր բնաւորութիւնը փոխել և պարզ կերպով որոշել նորա նպատակը, մի խօսքով օրինական ձեւ տալ նորան: Այդ ժամանակին է վերաբերում ընկերութեան համար նոր կանոնադրութիւն կազմելու և նորան հաստատել տալու ձգտումը, այդ ժամանակին է վերաբերում և այն ընդհանուր երգմնագրի կազմելը, որի մէջ բացայաց կերպով որոշուած է ընկերութեան նպատակը՝ «Մարզել երեսուն կուսաւորչագաւանն հայ որք և աղքատ անտէր մանկունս ի հոգեորական կարգէ յոր և իցէ քաղաքաց»: Երգմնագիրը, որ իւր ճակատին ընկերութեան նշանի տակ կրում է՝ «Յանուն ամենօրհնեալ սրբուհւոյ Աստուածածնի» վերնագիրը և վերջում կարգապետի ու առաջաւորների ստորագրութիւնները, իւր բովանդակութեամբ արժանի է ուշադրութեան, որովհետեւ բովանդակում է իւր մէջ, բացի բացորոշ կերպով արտայայտուած նպատակից, և ընկերութեան կազմակերպութեան և նորա ապագայում բռնելիք զիրքի մասին տեղեկութիւններ և հետարքիր մահրամանութիւններ: Նա զրուած է կանոնադրութեան ձեռվ և բաղկացած է 13 առանձին յօդուածից՝ «Մեր միաբանեալ եղբարքս ունիմք զայսպիսի կանոնական սահմանադրութիւն զի յամենայօժար սրտէ մերմէ կապակցեալ սիրով ընդ միմեանս պարտաւորիմք մինչեւ ցօր մահուան մերոյ անկեղծ եղբայրութեամբ վարել ընդ միմեանս օգսել միմեանց, և միակամ սիրով զիմել ի պայծառութիւն միաբանութեանս: Մեր միաբանեալքս պարտական եմք ամ ըստ ամէ մինչեւ ցօր մահուան մերոյ տալ միաբանութեանս տուրս դրամոց, ըստ կարգաւորեալ չափուն, և զայնոսիկ դրամս մեր ամ ըստ ամէ անմիջապէս տալ ի կայսերական գանձարանն, վասն ապահովութեան և շահաբերութեան յանուն միաբանութեանս»:

«Եւ արդ յորժամ առաջնորդութեամբ Աստուծոյ յանցըս քանի մի ամաց աճեսցի եղբայրութիւնս մեր և բաղմացի գումար դրամոցն մերոց որ լինելոց է ի կայսերական գանձարանին, մինչեւ բաւական լինելոյ տըովք եղբարց կամ շահաբերութեամբ դրամոց ըստ բարեկարգեալ օրինաց մարզել երեսուն լուսաւորչագաւանն հայ որբ և աղքատ անտէր մանկունս ի հոգեորական կարգէ յոր և իցէ քաղաքաց, յայնժամ պարտական եմք դիմել առ սր. գահըն էջմիածնայ և յայտնել զխորհուրդ մեր սրբազան հօրն մերոյ կայսերէն չնորհել մեզ իրաւունս յատովլ միաբանութեանս անուամբ բանալոյ վարժամաս ի նորնախչեան բաղաքարիս վասն վերոյիշեալ մանկանցն, իսկ եղբայրութիւնս մեր պարտ է լինել վերատեսուշ նոյն վարժամաս, և ի ձեռս իւր ունել գամենայն պէտս և զհոգացողութիւնս նորին»:

«Կամն բարւոր կառավարութեան միաբանութեանս ունիլ պարտիմք եղբայր որ ընտրեալ, և կարգեալ ի մէնչ մինչեւ ցօր մահուան նորին կարգապետ կամ վերատեսուշ անուամբ և նա պարտաւորի ըստ կարգաւորեալ կանոնաց և իրաւանց վարել ըզպաշտօն իւր»:

«Եւ ընդ սմին պարտեմք ունիլ ի միաբանութեանէս մերմէ վասն զործակատարութեան և օգնականութեան կարգապետին երկուս յառաջազեմ եղբարս ժամանակաւոր ընտրութեամբ որք պարտ են ըստ յատկացեալ պարտաւորութեան իւրեանց հոգայ ընդ կարգապետին վասն բարւոր կառավարութեան և պայծառութեան միաբանութեանս»:

«Նոյնպէս ի վերայ դրամոց միաբանութեանս պարտեմք նշանակել ըդմի որ յեղբարց յարժանաւորագունից գանձապետ անուամբ և նա պարտ է ըստ յատկացեալ կանոնադրութեանց կատարել զպաշտօն իւր»:

«Ալ և առ ի ուզիդ կարգաւ ընթանալոյ գործոյս  
ունիմք սահմանադրեալ կանոնական պէս պէս կարգաւու-  
րութիւնս, և ըստ այնոցիկ բարեկարգեալ կանոնադրու-  
թեանց պարտական եմք կառավարել ամենախորին եղ-  
բայրասիրութեամք առանց ինչ ընդգիմարանութեամբ»:

«Իսկ եթէ զինի ժամանակաց հարկեսցի մեղ առնել  
փոփոխութիւնս ինչի կանոնադրութեանց միաբանութեանս  
յանձտմ պարտաւոր եմք միաբան խորհրդով տռնել զփո-  
փոխութիւնս»:

«Ի հաւատարմութիւն անլուծանելի եղբայրութեանս  
մերոյ ստորագրեցաք ի մատենի միաբանութեանս, և ե-  
թէ պատահեսցի մեղ նոր եղբայր ընդունել, և նա պար-  
տաւորի անշուշտ ստորագրել ի նոյն մատենին, և կոչել  
ընդ մեղ եղբայր»:

«Իսկ եթէ յետ ժամանակաց ի միաբանելոցս կամես-  
ցի ոք հրաժարիլ յեղբայրութենէս ունիմք զնա առանց  
ինչ արգելանաց ի բաց առնել, նոյնպէս և զայնոսիկ եղ-  
բարս, որը ընդգիմարանութեամք հակաւակութեամք,  
խոռվութեամք, և անփայել քաղաքավարութեամք վարես-  
ցին ընդ մեղ, բայց զբամսն զոր ընծայեալ իցէ նա  
չպարտաւորեմք վերադարձուցանել առ նա, այլ պահել ի  
գումարս դրամոց միաբանութեանի»:

«Եւ եթէ պատահեսցի այնպիսի ոք, որ ընծայեսցէ  
միաբանութեան գումար ինչ դրամոց, պարտական եմք և  
զայնոսիկ դրամսն ընդունել չորհակալութեամք, և նորին  
անուամք մուծանել ի դիր, ի յիշատակ անմոռանալի պար-  
գեաց նորին»:

«Ահա նպատակ եղբայրութեան մերոյ վասն որոյ ու-  
նիմք մեղ յոյս հաստատ և առաջնորդ զսուրբ աստուածա-  
ծին, որոյ անուամք սահմանեցաք զգործու զայս»:

«Արդ եթէ ամենողորմն Աստուած չորհեսցէ մեղ  
հասանել բաղձանաց մերոց, յայնժամ պարտիմք վերոյ

յիշեցեալ գործոցս զկատարումն տալ, և եթէ ի կենդա-  
նութեանս մերոյ չժամանեմք առնել, յայնժամ յետնորդք  
մեր պարտական են առանց ինչ զանցառութեան և խա-  
փանելոյ բան մի ի նպատակէս մերմէ առնել զկատարումն,  
ի փառս ամենակալին Աստուծոյ, և ի պատիւ պաշտպա-  
նիս մերոյ ամենամաքուր մօրն ողորմութեան սրբոյ աս-  
տուածածնին, և յօդուտ լուսաւորութեան որբ և աղքատ  
անտերունց մանկանց սիրելի ազգիս մերոյ»:

1858 թուականին գալիս է Նախիջևան Գաբրիէլ  
վարդապետ Այվագեանը, որ Մատթէոս եպիսկոպոս վե-  
հապետեանի Հաշտարիսանի թեմը տեղափոխուելուց և եր-  
ջանկալիշատակ ներսէս Ե. կաթողիկոսի մահից յետոյ,  
նշանակուած էր Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի ա-  
ռաջնորդ։ Վարդապետը իշեանում է Պոպոյեանի տանը և  
զբաղուում է եկեղեցական գումարների և նոցա առթիւ  
հասարակութեան մէջ ծագած մեծ խռովութիւնների և  
երկպառակութիւնների խնդրով։ Նա ի միջի այլոց հետա-  
քրքրուում է և Հոգեոր ընկերութեան գործով, որի մա-  
սին հասարակութեան մէջ այդ ժամանակ շատ աննպաստ  
կարծիքներ էին տարածուած։ Ընկերութեան խորհուրդը  
իմանալու և նորա մասին հասարակութեան մէջ եղած  
տարածայնութիւնները պարզելու համար, նա առաջ ըս-  
կում է հարց ու փորձ անել Պոպոյեանին, որից և լիու-  
լի տեղեկութիւն է ստանում ընկերութեան թէ սկսուե-  
լու, թէ անցեալի և թէ ներկայ հանգամանքների մասին։  
Հասկանալով, որ եթէ վերանան ընկերութեան միջից ան-  
խորհուրդ ծիսակատարութիւնները, որ անշուշտ առաջ  
էին եկել հիմնազրի և նետեսողների անզարգացողութիւ-  
նից, ընկերութիւնը իւր բարինպատակներով ապագայում  
կարող է մի օգտաւէտ բարեկործական հաստատութիւն  
դառնալ քաղաքի հայ հասարակութեան համար, առաջ-  
նորդը իւր մօտ է հրաւիրում միաբանութեան բոլոր հե-

տեղներին, գովում է նոցա եռանդը, խրախուսում է նոցա ձեռնարկութիւնը և յորդորում է մի կողմ թողնելով հասարակութեան մէջ տարածայնութիւն սերմանող ծիսակատարութիւնները, հետամուտ լինել հաստատել տալու կանոնադրութիւնը և ձեռնարկել այն բարեգործութեան, որ համապատասխանում է ընկերութիւնը բոլորովին փոխուած լինի և հասարակութեան աշքին վստահելի և օրինաւոր ձև ստանայ, նա փոխելով ընկերութեան անունը, կոչում է նորան «Եղբայրութիւն խրախուսչաց աղքաշահ վաստակոց» և որտեղ որ լինում է, ինչ շրջանի մէջ նստում, վեր է կենում, ամեն տեղ մեծ գովասանրով է խօսում նորա մասին։ Այդ ժամանակ արդին ընկերութեան գումարը աճելով, հասել էր 903 ռ. ընկերութեան գեկավարները առաջնորդի խրախուսանքի աղքեցութեան ներքոյ սկսում են աւելի եռանդով գործել. նորա աշխատում են արդարացնել նորա իւրեանց վերայ դրած յոյսերը և շուտով իրագործուած տեսնել աղքատ մանուկների կրթութեան գործը։ Եւ որովհետեւ այդ նպատակի իրագործումը կախուած էր մայր գումարի աճելուց, նորա սկսում են ամեն տեսակ ջանք ու աշխատանք գործ դնել հարստացնելու ընկերութեան զանձարանը։ Նորա ահազին տոկոսներով (18 տոկոս) մայր գումարը տալիս են ընկերներից մէկին շահեցնոլու, նորա ընկերութեան փողով առևտուր են անում յօգուտ ընկերութեան, նորա տօնավաճառներից էժան գնով ապրանք են բերում և թանգ գնով բաժանում միմեանց մէջ, մի խօսրով ձեռնարկում են այն բոլոր միջոցներին, որին դիմում է ամեն մի անհատ, որ իւրեան նպատակ է դրած լինում անպատճառ հարստանալու։ Վերջապէս 64 թուին նորա այնքան կարողանում են աճեցնել գումարը, որ հնարաւոր են համարում առաջին բարի գործը անել. նորա այդ թուականին երեք հա-

րիւր ռուբլի են ուղարկում Եկատերինողարի Հայոց ղրպացին Զերքեղահայոց երեխաների կրթութեան համար, իսկ հետեւեալ տարին արդէն անքան զօրանում է զանձարանը, որ վստահանում են քաղաքութեան բանականը, որ վստահանում է ընկերութեան բանականը, որ պիտի կոչուէր «Թանգարան վերծանութեան», բայց որ գժրազգաբար մեղ անյայտ պատճառով զլուխ չէ զալիս։ Ընկերութեան կանոնադրութիւնը, որ հաստատել է երջանկայիշատակ Գէորգ շորբորդ կաթողիկոսը 1867 թ. Սեպտեմբերի 25 ին, «Նոր-Նախիջևանու Հայոց Մարգասիրական ընկերութիւն յանուն սրբոյ Սոտուածածնի»<sup>18)</sup> անունով ընկերութեան նոյատակը

<sup>18)</sup> Հաստատուած կանոնադրութիւնը դրոշմուած է կաթողիկոսական կնքով և ունի հետեւեալ մակաղբութիւնը՝ «Զերքեղահայոց եալ կանոնադրութիւն Մարգասիրական ընկերութեան Հայոց Նոր-Նախիջևանուն նուիրելոյ ընդ պաշտպանութեամբ ամենօրհնեալ և միշտ կուսի Մարգարամու, Հաստատեմբ փոփուելով զյօդուածն է. ըստ նշանակելոյն ի կոնդակի մերում համար 352 ի 25 Սեպտեմբերի 1867 ամի, Յորոյ վկայութիւն դրոշմեմբ զՀայրապետական մեր զկնիք, վաւերացուցեալ Մերովս ստորագրութեամբ։ Կանոնադրութիւնը կազմուած է հինգ զլիից՝ Շիրաւունը Մարգասիրական ընկերութեան, Դրամազգութ ընկերութեան, Շրջան գործունէութեան։ Ժողով ընկերութեան, ընդհանուր ժողով անդամոց ընկերութեան։ տորա բոլորը միասին պարունակում են իւրեանց մէջ 20 յօդուած, որոնցից արժանի են ուշադրութեան հետեւեաները՝ «վարչ կառավարութեան տնտեսական գործոց ընկերութեան լին։ Ժողով կամ նորհրդարան բաղկացեալ յերկոտասան հոգաբարձուաց, ընտրելոց ի թուոց անդամոց ընկերութեան միաձայն հաձնութեամբ։ Հոգաբարձուք ընտրին ի միջոյ իւրեանց զնախազահ, զգանձապետ, զործակատար և զերկուս հոգաբարձուս վասն ժառանգաւորաց գպրոցին, բայց վերջնըս այս պարտ են լինել ուսեւալ և հմուտ և հաստատեալ ի նորին վեհափառութենէ, սրբազնակատար կաթողիկոսէն ամենայն Հայոց։ (յօդ. Փ.)

«Անդամբ ընկերութեան կարեն լինել միայն բնակիչք նախիջևան բաղաբի, իսկ Հայը օտար բաղաբաց ցանկացողը լինել նպաստամատոյց ընկերութեան, կոչին նախանձաւորը ընկերութեան»։ (յօդ. Բ.)

«Ի խափանել ընկերութեան ի հետեւում որպիսի և իցէ դիպուածոյ, գրամազլուխ նորին և այլ ամենայն շարժական և

հետևեալ կերպով է սրոշում. «Մարդասիրական ընկերութիւն Հայոց նոր-Նախիչևանայ հիմնեալ էր ի 25 մայիսի 1853 ամի յանուն ամենօրհնեալ սրբոյ կուսին Մարիամու Աստուծածնին նպատակաւ հիմնելոյ ի քաղաքիս զնոգեսր դպրոց և հրահանգելոյ ի նմին զմանկունս չքաւոր հոգեւորականաց, բայց բանզի նորին վեհափառութիւն սրբաղնակատար կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց Տէր Գէորգ Գ. բարեհաճեցաւ սահմանել ի Սուրբ Խաչ վանս քաղաքիս գժառանգաւորաց դպրոց ընդ տեսչութեամբ վանահօր և երկուց հոգաբարձուաց կարգելոց ի նորին վեհափառութիւնէ, ուստի անգամք Մարդասիրական ընկերութեան Հայոց, գտանելով համեմատ նպատակի իւրեանց, յօժարութեամբ սրտի նուիրեն գտարեկան տոկոսիս դրամազլսոյ ընկերութեան և դրաժանորդագինն, ըստ ներքոյ եղեալ կանոնադրութեանցն համաձայն ի պահպանութիւն դպրոցին ժառանգաւորաց, տնտեսական կառափարութեան լինելով ի ձեռս ընկերութեան»: Հանգուցեալ վեհափառի այդ առ-

անշարժ կայք վճռով ընդհանուր ժողովոյ ի զործ գնին ի պէտս այլոյ որպեսի և իցէ բարեգործական ձեռնարկութեանց ի նախիջեան բաղադրի»: (յօդ. ԺԹ.)

«Աճիռք ժողովոյն լինին բաղմութեամբ ձայնից»: (յօդ. ԺԹ.)

«Ընկերութեան պարտ է չողալ գտնտեսական կառափարութենէ ժառանգաւորաց դպրոցին որ ի սուրբ Խաչ վանս բաղարին Նախիչևանայ, այսինքն, Ա. Հոգալ և գտանել վլարժապետուաց—զգաստիարակս, Բ. Հոգալ վշարկաւորելի մատեանս և զայլ ամենայն կարեռ պիտոյս և, Գ. զծախս կառափարութեան ընկերութեան»: (յօդ. Ե.)

«Պատրաստական դրամազլութիւն, որոյ զումարն է երկու հազար ռուբլի արծ. կարէ յանձն լինել ընդհանուր երաշխաւորութեամբ Հոգաբարձուաց ի շահեցողութիւն, ի ձեռս մասնաւոր անձանց, զլիաւորապէս ի ձեռս անդամոց ընկերութեան գոյացեալ տօկոսիրն պատրաստական զումարին ծախին ի պէտս ընկերութեան համաձայն նպատակի նորին: Նոյնպէս դրամազլութիւն կարելի է ծախել ի պէտս անհրաժեշտ կարեռութեան, բայց և ոչ աւելի բան զկէսն»: (յօդ. Ե.)

թիւ արձակած սրբատառ կոնդակը ապագայում թիւրիմացութիւնների տեղիք չ'տալու համար, ուղղում է կանոնադրութեան է. յօդուածը, որի մէջ խուլ և անբաւական կերպով է սրոշուած ընկերութեան յարաբերութիւնը գէպի դպրոցը: «Հաստատեմք, ասուած է կոնդակի մէջ, զկանոնադրութիւնն ընկերութեանդ ձերոյ, զոր ընթերցաք ուշի ուշով, և ուղղեցաք զյօդուածն է. այսպէս՝ «Ընկերութիւնն պարտի հոգալ զտնտեսական կառափարութիւն ժառանգաւորաց դպրոցին որ ի սուրբ Խաչ վանս բաղաքին նախիջեանայ, այսինքն Ա.» Հոգալ զամենայն կարեռը սկիտոյս ուսումնարանին, Բ.) Առել զծախս կառափարութեան ընկերութեանն. Գ.) Գնել զգաստական մատեանս կարեռը ի դպրոցին, ըստ ընտրութեան և առաջարկութեան վանահօրն և հոգաբարձուաց. Գ.) Հատուցանել զթուակին վարժապետաց, ընտրելոց ի վանահօրէն և ի հոգաբարձուացն, համաձայն կանոնադրութեան հրատարակելոյ յուսումնական խորհրդոյն որ ի Մայր Աթոռն ի ս. Էջմիածին»<sup>19)</sup>):

<sup>19)</sup> Մարդասիրական ընկերութեան պատմութիւնը մենք բաղել ենք ընկերութեան թղթերից, որ ամենայն պատրաստականութեամբ մեզ տուեց օգտուելու ընկերութեան զործավար Տէր Սարգիս բահանայ Ասկերչեանը, որի համար և մենք յայտնուե ենք բարեկրօն հօրը մեր առ ի սրտէ շնորհակալութիւնը. Ներկայումս գայութիւն չունի ոչ դպրոցը ոչ էլ ընկերութիւնը: Առաջնը փակուեց սորանիդ երկու տարի առաջ, իսկ երկրորդը թէկ իւր զործունէութիւնը գագարեցրեց նոյնպէս գպրոյի փակուելու հետ միասին, բայց պաշտօնապէս փակուած յայտարարուեց միայն ներկայ թօւականիս Յունիսին: Ընկերութեան ստացւածքը ազգին վեհափառ հայրապետի սրբատառ կոնդակով անօրինուեց յանձնելու տեղին եկեղեցական Հոգաբարձութեան այն պայմանով, որ Հոգաբարձութիւնը չորս զիշերօթիկ սան պահէ—երկուսը Գէորգեան Ճեմարանում, երկուսը Նոր-Նախիջեանի և Քեսսարարից թեմական դպրանոցում, որովհետեւ ընկերութեան նպատակն էր հոգեորականացուներ պատրաստել:

Շ.

Վանքի կառավարութիւնը ի սկզբանէ անտի գտնուել է վանահայրերի ձեռքին, որոնք կառավարել են նորան առաջ Ռուսաստանի առաջնորդների հսկողութեան ներքոյ, յետոյ նախիջեանի և Բեսսարաբիոյ թեմակալների, երբ Ռուսաստանի առաջնորդութիւնը բաժանուել է Հաշտարիսանի և Բեսսարաբիոյ թեմերին և, վերջապէս, Ս. Եջմիածնի Սիւնհոգոսի հսկողութեան ներքոյ, երբ բոլոր Հայոց վասք<sup>ւ</sup> յանձուել են նորա տեսչութեան։ Վանահայր չեղած ժամանակը միշտ նշանակուել է մի քահանայ, որ ազարակացւոց կրօնական պիտոյքները հոգալու հետ միասին կառավարել է և վանքը նախիջին «Հոգեորդատարանի» և յետոյ բացուած նախիջեանի «Հոգեորդ կառավարութեան» հսկողութեան ներքոյ։ Քառասնական թուականներից մինչև 1883 - 84 ը, վանքի տնտեսական կառավարութիւնը բաժանուած է եղել կրօնականից. տրնտեսականնը դանուել է աշխարհականների, իսկ կրօնականը վանահայրերի տեսչութեան ներքոյ։ Կառավարութեան տընտեսական մասի կրօնականից բաժանելու գլխաւոր պատճառը եղել է այն մշտական անբաւականութիւնը, որ տեղի է ունեցել քաղաքացւոց և վանահայրերի մէջ վանքի նիւթական միջոցների վերաբերութեամբ։ Ժողովուրդը հիմնուելով այն Հայի մէջ արին և մարմին դարձած համոզմունքի վերայ, որ եկեղեցին ժողովրդինն է, որովհետեւ նա է հոգում նորա բոլոր տնտեսական պիտոյքը, նա պահում նորան, իրն միշտ իրաւունք է համարել խառնուիլ վանքի տեսչուսական կառավարութեան մէջ, հսկել նորա ել և մուտքի կանոնաւորութեան վերայ և չ'թողնել, որ անհատների ձեռքով վատնուի ժողովրդի սեփականութիւնը. իսկ վանահայրերից շատերը, վոլխանակ աշխատելու իւրեանց անշահասիրութեամբ զբաւելու ժողովրդի

ակրար, վստահելի երկելու նորա աշքին և դորանով նորա տեղի ու անտեղի վանքի կառավարութեան գործի մէջ խառնուելու և բողոքելու առաջն առնելու, ընդհակառակը իւրեանց շահասիրութեամբ, անհոգութեամբ, վնասակար գործերով և կարգագրութիւններով շատ անգամ տեղիք են տուել բամբառելու և պահանջելու վանահօր պաշտօնանկութիւնը, որից առաջ է եկել այն ցաւալի հանգամնքը, որ վանահայրերը յաճախակի վոխուել են և վանքը համարեած միշտ զրկուած է եղել վանահայրական կայուն իշխանութիւնից։ Հոգեորդ իշխանութիւնը կամենալով բաւեալ վանահայրերի և ժողովրդի մէջ եղած անբաւականութիւնները և մէկ անգամ ընդ միշտ վերջ գնել երկար կապուակութիւններին, վանքի տնտեսական մասը հանելով վանահօր իշխանութեան տակլից, յանձնել է առաջ Ս. Եջմիածնի նախիջեանի աթոռակալին, յետոյ մի առանձին Հոգաբարձուի և, վերջապէս, վանական կառավարութեանը։ Բայց դժբաղդաբար դորանով ևս իշխանութիւնը չէ հասել իւր նպատակին։ Ընդհակառակը դարձնով աւելի ևս զրգուուել են կրքերը և զնալով մեծ ծաւալ են ստացել խռովութիւնները, որովհետև Հոգեորդ իշխանութիւնը վերոյիշեալ կարգագրութիւնը անելով, նոյն ժամանակ չէ հոգացել ճշտիւ որոշելու վանահօր և տընտեսական մասի կառավարիչների իրաւունքների սահմանը, չէ աշխատել նոցա յարաբերութիւնները կանոնաւորելու և, որ զլսաւորն է, խիստ կերպով հսկելու, որ անխախտ կերպով և անխափան կատարուին իշխանութեան դրած պայմանները։ Անբաւականութիւնները նա մանաւանդ սաստկացել են, երբ վանքում բացուել է Ժառանգաւորաց դպրոցը, որովհետև այդ ժամանակից գործի մէջ սկսել է խառնուիլ և Մարգասիրական ընկերութիւնը, որի շահերը պահանջում էին, որ թէ վանահայրերը և թէ վանքի տնտեսական մասի կառավարիչները իւ-

լեանց վերայ կաթուղիկոսից դրուած պարտականութիւնները դէպի ուսումնարանը կանոնաւոր կերպով կատարեն: Երջանկայիշատակ Գէորգ կաթուղիկոսի դրած պայմաններով վահքի տնտեսական կառավարութիւնը տարեցարի պէտք է հոգար դպրոցի մնունդը և վառելիքը, իսկ վանահայրը պարտական էր կատարել դպրոցի վերատեսչութեան և կրօնուսոյցի պաշտօնները, մնացեալ բոլոր կարօտութիւնները յանձն էր առել հոգալու իւր միջոցներից ընկերութիւնը: Խռովութիւնները առաջ էին գալիս այն հանգամանքից, որ կամ վանահայրերը օրինաւոր կերպով չէին կատարում իւրեանց պարտականութիւնը, կամ տնտեսական մասի կառավարիչները ժամանակին և կանոնաւոր կերպով չէին հասցնում աշակերտների համար նշանակուած մնունդն ու վառելիքը: Ինչ առել կուզի, որ այդ դէպրում կառավարիչների անձնական յարաբերութիւնները, խնամութիւնն ու բարեկամութիւնը մեծ գեր էին խաղում: Բաւական էր լինում, օրինակի համար, որ Մարգարիտական ընկերութիւնից ընտրուած ու կաթուղիկոսից հաստատուած դպրոցի երկու հոգաբարձուն և կառավարիչները վատ յարաբերութեան մէջ լինէին վանահօր հետ, որ յայտարարութիւն տային ընկերութեան խորհրդարանին, թէ վանահայրը անընդունակ է դպրոցը կառավարելու, և ահա ընկերութիւնը դիմում էր կաթուղիկոսին և խնդրում էր հեռացնել վանահօրը և մէկ ուրիշին նշանակել, թէ հոգաբարձուները շատ մնագամ այնպիսի մարդիկ էին լինում, որ չէին կարող դատաւոր լինել վանահայրերի գիտութեան կամ անընդունակութեան: Բաւական էր լինում, որ ընկերութիւնը մի տարի մի որ և է անյաջողութիւն ունենար, ինչպէս այդ պատահել է 76 թուականին, երբ զանձապահ Խաչերես Ալաջալեանի ինքնասպանութեան պատճառով կորել է ընկերութեան հինգ հազար ոռութու չափ դումարը, որ ըն-

կերութիւնը սկսէր աւելի պահանջել վանքից, նա մանաւանդ որ դպրոցը վնալով մեծանում էր և ծախսերը աւելանում: Հոգևոր իշխանութիւնը վանքի տնտեսական կառավարութիւնը բաժանելով կրօնականից, դորանով ոչ թէ միայն չէ կարողացել վահքի տնտեսական կամ նիւթական միջոցների վերաբերութեամբ քաղաքացւոց և վանահայրի մէջ եղած խռովութիւնները դադարեցնել, այլ և մինչև անդամ չէ կարողացել բարոքել տնտեսական կառավարութիւնը այնպէս, ինչպէս որ ցանկալի է: Պորա անյաջողութեան պատճառն էլ պէտք է որոնել տընտեսական մասի կառավարիչների անձնաւորութեան մէջ: Ս. Էջմիածնի նախիջևանի աթոռականները, որոնց ի սկզբանէ անտի յանձնուած է եղել վանքի տնտեսական մասի կառավարութիւնը, ինքեանը մասնաւոր գործի տէր լինելով, քաղաքի բաղաքազլիսութեան պաշտօնը ևս վարելով, միջոց չեն ունեցել վանքի վերայ հարկաւոր ուշադրութիւնը դարձնել և ստիպուած են եղել նորա կառավարութիւնը յանձնել մի մասնաւոր հոգաբարձուի և ամեն բանում հաւատալ նորան, իսկ վանական կառավարութեան անդամները թէ ի ինքեանը են ամեն բան կառավարել, բայց չհասկանալով վանքի նշանակութիւնը, շատ մնագամ նեղ, վաճառականական հաշիւներ են զործ զրել, օրէնքին հակառակ կարգադրութիւններ են արել, որով և վնասել են նորա թէ բարոյական և թէ տնտեսական շահէրին: Վանական կառավարութեան անդամները, օրինակի համար, իւրեանց գործունէութիւնը սկսել են նորանով, որ ծախսել են վանքի անասունները և այդ վաճառումից զոյացած 8 հարիւր ոռութիւն գումարով շինել պարտէզում այժմ զոյութիւն ունեցող փայտեայ շինութիւնները երաժշտութեան, մասանի և պարերեկոյթների համար, որով պարտէզին տուել են այն բնաւորութիւնը, որ նա ունի այժմ: Այդ զործողութեամբ կառավարիչնե-

րը, ճիշտ է, աւելացրել են վանքի նկութական միջոցները, որովհետև պարտէզը, որ առաջ համարեա ոչ մի եկամուտ չէր բերում, այնունետև սկսել է արդիւնք տալ վանքին, բայց գորանով նորա վնասել են նորա բարոյական շահերին։ Մինչև այդ ժամանակը պարտէզը մի գեղեցիկ զրոսատեղի է եղել, որ ժողովրդի համար փոխակում է եղել նոցա Խոխմում թողած այգիները և ծառաշատ պարտէզները։ Ամառուայ շող և փոշոտ օրերին երեկոյեան դէմ բազմաթիւ կառքեր են կանգ առնում եղել պարտէզի զրան առաջ և ամբողջ պարտէզը լրցուում է եղել խայտաճամուկ բազմութեամբ։ ստուերաշատ ծառերի տակ, սիզաւէտ մարգերի վերայ զորգեր ու կապերտներ են փռուում եղել և տանից բերած ուտելեդէնը հանուել նահապետական պարզ սփռոցի վերայ, որի չորս բոլորը երեկոյեան ժամերգութեանը ներկայ գտնուելուց և կուշտ զրօննելուց յետոյ, բոլորում են եղել եկողները։ Այդ տեղ արբեցողութիւնը և անբարոյականութիւնը տեղ չեն ունեցել, համեստ զուարձութիւնը, մարուր, պարզ նահապետական բաւականութիւնները այդ զրոսանքի յատկանիչն են եղել։ Բայց վանական կառավարութեան վերոյիշեալ կարգագրութիւնից յետոյ, ամեն բան փոխուել է։ պարտէզը սկսել է կամաց-կամաց կորցնել իւր նահապետական պարզութիւնը և ստանալ այն զոյնի ու բնաւորութիւնը, որ առհասարակ ունենում են մեծ բազարների մօտ զոյութիւն ունեցող զրոսատեղիները։ Պարտէզը այդ ժամանակներից սկսում են յաճախել կասկածելի ընկերութիւններ, Բաքոսի երկրպագուները, Ռոստովի և Նախիչևանի Ոսկի երկտասարդութիւնը... թեթև երաժշտութիւնը, երգեհոնը և զուռնան ընկերանում են կագմում մի համերգ, որ վիրաւորում է Հայի կրօնական զրայմունը, պղծում է վանքի մաքրութիւնը... Եւ մառանը նպաստում է դրան։ չէ որ մառանապետը պէտք է աւե-

լիքով վերադարձնէ այն փողը, որ տալիս է վանքին իբրև կապալադրամ։ Նոյն վանական կառավարութեան անդամները հետեւելով իւրեանց նախորդ վանքի տնտեսական մասի կառավարիշ-հոգաբարձու Գէորգ Խաթրանեանի օրինակին, որ 1875 թուին 8 տարի ժամանակով և 50 ուրբալի տարեկան վարձով պայման էր կապել նախիջեանի ընակիշ Սարգիս Քիստեանի հետ, որի զօրութեամբ նորա ձեռքն էր անցել վանքի հողից 60 կանգուն լայնութեամբ և 80 երկայնութեամբ մի տարածովթիւն ամարանոց շիներու համար, վերանորոգել է յիշեալ վաճառականի հետ նոյն պայմանը, աւելացնելով նոյն բանով հողի քանակութիւնը, վարձագրամը 75 ռ. և ժամանակամիջոցը 12 տարի նշանակելով<sup>26)</sup>։ Մենք, յայտնի բան է, հակառակ չենք,

<sup>20)</sup> Վանքի վանահայր Կիւրեղ վարդապետ Սրապեանը աւելի ևս առաջ է գնացել. նա 1884 թուականին վանական կառավարութեան լուծուելու միջոցում նորից փոխել է պայմանը, Քիստեանին տուած հողի բանակութիւնը<sup>4</sup> օրավարի հասցնելով, 25 տարի ժամանակամիջոց նշանակելով և պայման գնելով, որ ժամանակը անցնելուց յետոյ, հողի վերայ գըտնուած շինութիւնները վանցին մասն. Հանգուցեալ Կիւրեղ վարդապետի պայմանագիրը պարունակում է իւր մէջ 6 յուուած՝ «1. Երկու պայմանը երկու տանցն՝ զորս պայմանեալ էր վանական կառավարութեան ի 1874 և ի 1879 ամսն՝ պյամէն իսկ ջնջին և ոչ ևս գորեսցեն»։

«2. Ի հողյ վանաց չորս արբունի գեսեատին գետին յանձնի Մեծապատիւ Սարգիս աղայի Քիստեանց սկսեալ յառուէն որ ի ձորէն՝ յարեելից կուսէ տանցն՝ զառ և վերն ամենայն և ի բարձրաւանդակին, տնկել նմա ծառատունկ շուրջ զտամբքն և սերմանել կանաչեղինս ըստ պիտելոյն»։

«3. Իրաւունք են Սարգիս աղայի Քիստեանց զայս չորս գեսեաթինս պատել պարսպաւ կամ ցանկով որպէս և զիարդ ձեռնտու լիցի նմա, և զբարինս տալ ի բարահանքէ վանաց։

«4. Իրաւունք են Սարգիս աղայի Քիստեանց բաց յերկուց տանցն՝ շինել այլ ևս տունս եթէ պիտոյատի։

«5. Այս չորս գետեաթին գետին ի հողյ վանաց՝ մնասցէ ի ձեռս Սարգիս աղայի Քիստեանց առանց ինչ վարձու ամսքսան և շինգ ի 1884 ամէ յ1908 ամ Փրկչին ի դորձել և ի տնկել և ի շինել».

որ վանքի կառավարիչները այս կամ այն միջոցով արդիւ նաբերեն հողերը, բայց կարծում ենք, որ նորա իրեանց կարգադրութիւնները պէտք է հիմնեն տիրոջ օրէնքի վերայ, որպէս զի ապագայում վանքը չտուժի: Հոդաբարձուի և վանական կառավարութեան անդամների վերոյիշեալ գործորութիւնների մէջ երկու տեսակ անկանոնութիւն կայ՝ նախ, որ կառավարիչները իրաւոնք չունեն այլպիսի պայմաններ կապել առանց բարձր հոգեսր իշխանութեան թոյլատուութեան, երկրորդ, որ նորա պայմանը պէտք է կապէին ոչ ընտանեկան կերպով, այլ հօտարական պայմանագիր պէտք է հաստատէին: Այլպիսի անկանոնութիւններից միշտ կարող են օգուտ քաղել կա-

«6. Ի 1909 ամի 1-ին յունուարի այս օրս գեսեամին գետին վանաց գարձեալ լինի յիրաւունս վանաց՝ և ամենայն որ ինչ շինուածք իցէն ի նմա և ծառատունկը՝ սեպչականք են վանաց Ս. Խաչի»:

Այս պայմանագիրը, ինչպէս կարելի է տեսնել, բացի նորանից, որ առանց բարձր հոգեսր իշխանութեան թոյլատուութեան և տնային կերպով է կապած, պարունակում է իւր մէջ և մի խոշոր անկանոնութիւն. զա հակառակ է օրինաց V չատ. 1692 յօդուածին, որ արդելում է անշարժ կալուածների երկար միջոցներով վարձու տալիք: Ադամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանը, որ յաջորդել է Կիւրեղ վարդապետ Սրապեանին, նկատելով իւր նախորդի կապած պայմանագրի անկանոնութիւնները, յայտնել է այդ մասին Ս. Էջմիածնի Սիւնչոգոսին և պատասխան է ստայել՝ քանդել նախկին պայմանագիրը և նօտարական կարգով նոր պայմանագիր հաստատել 9 տարի ժամանակ և 75 ռ. տարեկան վարձադրամով՝ իսկ եթէ կապալառուն չհամաձայնի, վերջնականապէս քանդել չին պայմանը և առնել նորա ձեռքից չորս օրավար վանքապատկան հողը: Սարգիս Քիստեանը չէ համաձայնել վանաչօր առաջարկութիւններին և ուղղակի թղթակցութիւն է սկսել Սիւնչոգոսի չետ և վերջ և վերջը համոզուել է կատարել վանաչօր և Սիւնչոգոսի օրինաւոր պահանջը: Բայց երբ որ Սիւնչոգոսը Քիստեանի այդ համաձայնութեան մասին տեղեկացրել է վանաչօրը և առաջարկել է վերոյիշեալ պայմաններով նոր պայմանագիր կազմել, Քիստեանը նորից հրաժարուել է և գործը մնացել է նախկին դրութեան մէջ:

պալառուները, եթէ միայն կահային: Քանի՛ քանի՛ աղպային կալուածներ են անհատնի սեփականութիւն դարձել այդպիսի անկանոնութիւննոի չնորհիւ, յաճախակի մինչև անգամ միայն օրէնքի ձեկանութիւնը պահպանած չ'ինելու պատճառով: 1792-ից մեջ ներկայ 1895 թուականը վանքը կառավարող վարդպետներից մեզ յայտնի են միայն հետեւեալ վանահայրերի անունները՝

1. Թագէսս վարդապետ Մարուկան
2. Կարապետ վարդապետ Սեբատացի (մեռել է 1826 թ.)
3. Յովհաննէս վարդապետ Եղերպի (մեռել է 1831 թ.)
4. Վրթանէս ծերունի
5. Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեան (մեռել է 1836 թ.)
6. Վարդան վարդապետ Զալիքեան
7. Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեան (երկու անդամ)
8. Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեան
9. Հմայեական վարդապետ
10. Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեան
11. Գէորգ վարդապետ Արամեան
12. Գէորգ վարդապետ Արամէլիքեան
13. Մկրտիչ վարդապետ Շահնազարեան (պաշտօնակատար)
14. Գրիգորիս վարդապետ Յակովիկեան
15. Մամբրէ վարդապետ Սահասարեան
16. Արիստակէս վարդապետ Դաւթեան
17. Սահակ վարդապետ Բաղդասարեան
18. Պետրոս վարդապետ Յովազեան
19. Խորէն վարդապետ Ստեփանէ
20. Կիւրեղ վարդապետ Սրապեան
21. Ագամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեան
22. Եփրեմ վարդապետ Սուքիասեան. (երկու անդամ)
23. Մուշէ վարդապետ Դանագեօղեան
24. Վահան վարդապետ Տէր-Գրիգորեան

Սոցանից եօթը՝ Կարապետ Սեբատացին, Յովհաննէս եղերացին, Յարութիւն Ալամդարեանը, Վարդպետ Զալիքեանը, Յովհաննէս Բէկնազարեանը, Կիւրեղ Սրապեանը և Աղամ Տէր-Նիկողոսեանը մեռած ու թաղուած են նոյն



ւելեան կողմում. նորա մէկ երեսի վերայ հայերէն և ոռուսից գրուած է.

«Բազմավաստակ Սդամ՝ Ծ. Վ. Տէր-Նիկողոսեան ոպանաւ յաւազակաց ի սուրբ խաչ վանս 1888 ամի 3 Ապրիլի: Արքանդրյան Ադամ Տեր Հոգոսը յանձնել է այս օրը 1888 թվականի 3 ապրիլի 1888 օրը»:

Կիւրեկ Սրապեանի գեղեցիկ սև մարմարիոնեայ տափարակ տապանարարի վերայ փորագրուած է վեհափառ Հայրիկի շարադրած հետևեալ տապանագիրը.

Հանգիր, ով ժիր մշակ,

Վաստակեալ ի հունձս աւետարանի.

Երուսաղէմի Մայր Սիօնի ծաղիկ,

Նուիրեցար Եջմիածնի լուսակերա Սիօնի,

Այլ աւաղ գու վաղաժամ թառամեցար.

Եւ լուց քարոզի մշտախօս բարբառ.

Ով գու սիրելի վարդապետ ժողովրդեան,

Եկիր ի վերջոյ նորա գիրկ հանգեցար.

Նորոյ Նախիջևանի պատուական ազգայինք.

Եղին զայս մահարձան ի վերայ գերեզմանիդ.

Որ յօդեաց զանեղծ արձոնագիրս

Առ ի պահել զանուանդ յիշատակ,

Ելաց ի վերայ նըդգեհ շիրմիդ.

Հայոց գշտակիր Հայրիկ:

Վախճ. յ8 Մարտի 1895 ամի 21):

<sup>2)</sup> Բացի այս վանահայրերից, վանքի բակում թաղուած են Հոգևորականներից մի բահանայ, մի սարկաւաղ, իսկ աշխարհականներից՝ Միքայէլ Նալբանդեանցը, Թափայէլ Պատկանեանցը, Գէորգ Տիգրաննեանցը և մի բանի աննշան մարդիկ:

Սարկաւաղի մարմարիոնեայ տապանաքարի վերայ փորագրուածէ.

«Աղաթաթառամ քսան ամեան»

«Հայրս Փիլիպոս ըստ իմ անուան»

«Եր սարկաւագ աղդ Զուրապեան»

«Յովսէի արշւոյ յոյժ սիրական»

«Նախիջևան սոյն բաղարի»

Վանահայրերից երկուսը, Յարութիւն վարդապետ Ալամբարեանը և Աղամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանը, ինչպէս կարելի է տեսնել նոցա տապանագրերից, սպանուած են աւազակներից: Վանքում պատահած այդ սպանութիւնների պատճառը պէտք է որոնել, նախ, այս անգոսյ կենցազավարութեան մէջ, որ նորա ոնեցել են, և,

«Անբախտութիւն ինձ հասանի»  
 «Մինչ ես կսցի մօրս յարգանդի»  
 «Գրիգորիպուտ սա վախճանի»  
 «Անտի բերեալ աստ ամփոփի»  
 «Ոչ ինչ թուցյ երկեար բամտի»  
 «Եւ իմ զոլով երկամենի»  
 «Գրիգորիպուտ գնացաք աստի»  
 «Զկնի ամաց տասներերի»  
 «Նախիջևան կրկին եկի»  
 «Բնդ Մանուէլ վարդապետի»  
 «Յւսման գրոց զիս կրթողի»  
 «Տեսեալ զոապանը ծնողի»  
 «Աղիր որդուցս միշտ դալարի»  
 «Առ այս շերիմ ոք պատահի»  
 «Խնդրեմ ասել Տէր ողորմի»  
 «Յամի հայրա 800ի ինն. . .»  
 «Ի Մայիսի մետասանի փորագրեալ կրկին լինի»  
 «Չեռամբ աւագ բահանայի որոյ անուն յօշան ձայնի»:

Միքայէլ Նալբանդեանցի շիրիմը դտնուում է եկեղեցու հարաւարկամեան կողմում. նորա մէկ երեսի վերայ հայերէն և ոռուսերէն գրուած է՝ «Աստ հանգչի մարմին Միքայէլ Պատկանեան Նալբանդեանց ծնեալ ի 27 Հոկ. 1830 ամի վախճանեալ ի 1866 ամի 31 Մարտի». իսկ միւս երեսի վերայ զըրուած է միայն հայերէն՝ «Կանզնեաց տապանս այս քոյր հանգուցելոյն մահտեսի Վառվառէ Մեսնիքեան»: Մի զերեզմանաքար էլ կայ գանգակատան մէջ, որի արձանագրութիւնը թէկ ոչ մի նշանաւոր տեղեկութիւն չէ պարունակում իւր մէջ, բայց արժանի է ուշադրութեան իբրև վանքում եղած տապանաքարից ամենահինը: Նորա վերայ աղճատուած ուղղագրութեամբ փորագրուած է.

«Այս է հանգիստ քէրէծմանի»  
 «Որ էղակից, պարկեշտուիի»

երկրորդ, այն կանխակալ կարծիքների մէջ, որ տարածուած էն եղել շրջակայրում նոցա հարստութեան մասին: Վանքը իւր մենացած դրութեամբ, իւր շրջակայրի սակաւ բնակութեամբ, իւր խոր ձորով և ծառախիտ պարտէզով ներկայացնում է մի շատ յարմար կենդրոն, որտեղ հեշտութեամբ և աննկատելի կերպով կարող են արկածախնդիր մարդիկ իշխանութեան հսկողութիւնից հեռու թագցնել իւրեանց ոճրագործութեան և յանցանքների հետքերը: Վանահայրերը վանքի այդ դրութիւնը ի նկատի առնելով, պէտք է որ ամեն ձեռքից եկած միջոցներով զգուշանալին, պահապաններ պահելով և հաստատուն փականքներով սենեակների դռներն ու պատուհանները ամրացնելով, նա մանաւանդ որ վանքը իւր արծաթեայ և թանկապին սպասներով և վանահայրերը իւրեանց վայելուշ կեանքով մի մշտական հրապոյր են շրջակայ տաշակների համար: Բայց դժբաղդաբար այդ զգուշութեան միջոցները միայն այժմ են կործադրում, իսկ սորանից մի 5 - 6 տարի առաջ և ոչ մէկը այդ միջոցներից չկար, չնոր ասում արդէն աւելի հին ժամանակների մասին, երբ վանքը կարելի է ասել, ապրել է միայն Ս. Խաչի

«Եկեղեց Տոլվէդ. պատվականի»  
«Հայէնարիանց. Թորոսի որդի»  
«Ածնիվեանց Մարտիրոս աղա»  
«Ամի փառաց բոլ արժանի»  
«Յէնէ աղողք մէծ հարսանի»

Պէտք է առ հասարակ նկատել, որ նալբանդեանցի վանքի բաղրում թաղուելուց յետոյ, նա (վանքի բակը) մի առանձին նշանակութիւն է ստայել նախինանցւոց աչքին. այնտեղ սովորութիւն է եղել թաղել միայն նշանաւոր մարդկանց. նա այժմ նախինանի Պանթէոնն է: Բայց դժբաղդաբար այս տեղ ևս կրկնուում է այն, ինչ որ առ հասարակ լինում է ուրիշ չայաբնակ տեղերի նշանաւոր մարդկանց գերեզմանոցներում: Ալամդարեանի, նալբանդեանցի, Պատկանեանցի կողքին թաղում են դանազան Սուբիասեաններ, զարառու Ստեփաններ, մի խօսքով պատիւը, ականաւորութիւնը ծախուում է:

օգնութեանը ապաւինելով: Ալամդարեանցը ինքը ոչինչ չէ ունեցել, թէ նա իւր վանահայրութիւնից առաջ մեծամեծ պաշտօններ կատարած լինելով, կարող էր, եթէ կամենար, նա մանաւանդ Թիֆլիսի թեմը կառավարելու ժամանակ, բաւականաշափ կարողութիւն ձեռք բերել: Մի քանի հազար ուութիւն ունեցել է միայն Մկրտիչ Յովակիմեան վարդապետը, որ Յարութիւն վարդապետի վանքը զարուց առաջ վանահայրութեան պաշտօնն է կատարելուս եղել: Ականատեսներից մէկը հետեւեալ կերպով է պատում Ալամդարեանի սպանութեան դէպրը: «Ես 14—15 տարեկան տղայ էի և ապրում էի վանքում. ես Մկրտիչ վարդապետի փոքրաւորն էի: Սպանութիւնը պատահեց մայիսի չգիտեմ որ թուին, օրը շաբաթ էր: Ալամդարեանը տարի ու կէս էր, որ եկել էր վանքը. նորանից առաջ վանահայրութեան պաշտօնը կատարում էր Մկրտիչ վարդապետը, որ վազուց ի վեր ապրում էր վանքում իբրև միաբան: Ալամդարեանը մի բարի և հեղմարդ էր. նա շատ սիրով էր կառավարութեան հին գործերի մէջ մենք զտանք այն թուղթը, որով Ուռսաստանի երրորդ առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Գառնակերեանցը Մկրտիչ վարդապետին աբեղայ ձեռնադրելով, ուղարկում է նախինեան և հրամայում է Հոգենոր կառավարութեան նշանակել նորան Ս. Խաչի միաբան: «Նաև քաջ զիտելով թէ Սր. Խաչ վանքդ մեր ունի պէտս բանաւոր աբեղայի, ասուած է այդ թղթի մէջ, վասն որոյ պատրաստեալ Մկրտիչ անուն զոմն աբեղայ որ է բնիկ տեղեաւ աստրախանցի և անձն բանաւոր, արկար յուղի զնագալ ի Սր. Խաչ վանքդ մեր և մտանել ի կարգ միաբանութեանդ դորին, յորմէ ակն ունիմք հաւատարիմ ծառայութեամբ պիտանի պաշտօնեայ զտանել սրբոյ վանուցդ, ապարէն զրեմ բա-

<sup>22)</sup> Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեանը, որ վանքում ապրել է մինչև 60 թուականի վերջը և քանիցս անդամ երկար միջոցներով վանահայրութեան պաշտօն է կատարել, բնիկ Հաշտարեանցի էր և նշանակուել էր Ս. Խաչի միաբան 1828 թուին: Նախինեանի Հոգենոր կառավարութեան հին գործերի մէջ մենք զտանք այն թուղթը, որով Ուռսաստանի երրորդ առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Գառնակերեանցը Մկրտիչ վարդապետին աբեղայ ձեռնադրելով, ուղարկում է նախինեան և հրամայում է Հոգենոր կառավարութեան նշանակել նորան Ս. Խաչի միաբան: «Նաև քաջ զիտելով թէ Սր. Խաչ վանքդ մեր ունի պէտս բանաւոր աբեղայի, ասուած է այդ թղթի մէջ, վասն որոյ պատրաստեալ Մկրտիչ անուն զոմն աբեղայ որ է բնիկ տեղեաւ աստրախանցի և անձն բանաւոր, արկար յուղի զնագալ ի Սր. Խաչ վանքդ մեր և մտանել ի կարգ միաբանութեանդ դորին, յորմէ ակն ունիմք հաւատարիմ ծառայութեամբ պիտանի պաշտօնեայ զտանել սրբոյ վանուցդ, ապարէն զրեմ բա-

լուց յետոյ, վանքում շատ փոփոխութիւն չեղաւ. Նա միայն կառավարութեան պաշտօնական մասը առաւ իւր ձեռքը, իսկ միւս մասերը մնացին դարձեալ Մկրտիչ վարդապետի ձեսքին, որովհետև նա երկար ժամանակ ապրած վիճելով վանքում, ամես բան լաւ գիտէր, բոլոր հանգամանքներին ծանօթ էր: Մկրտիչ վարդապետը ուսեալ մարդ չէր. նորանից շատ բան չէր կարելի սովորել, ընդ հակառակը Յարութիւն վարդապետը մեծ ուսում ունէր և լաւ վարժապետ էր: Ես առանձին ուսում չեմ ստացել, դպրոց, ուսումնարան չեմ գնացել, բայց իմ այժմուայ ունեցած քահանայական գիտութիւնս նորանից եմ ձեռք բերել: Նա բացի Հայոց լեզուից, լաւ գիտէր և ուսուց լեզուն. քաղաքից աշակերտներ էին զալիս նորանից քերականութիւն սովորելու, շատ անգամ էլ նա ուղղում էր Մկրտիչ վարդապետի ուսուերէն գրութիւնները: 1834 թուականը մի շատ անհանգիստ տարի էր Նախիջեանցոց համար. օր չէր անցնում, որ մի անբախտութիւն չ'պատահէր: Մէկ օր լսում էինք, թէ այս ինչ մարդու տունն են մտել, միւս օրը,—թէ այս ինչ աղայի թանգագին ձիերն են տարել, կամ խանութն են կտրել, կամ մարդ են սպանել, և այն և այլն: Ջատ անգամ մեր մէջ խօսակցութիւն էր լինում այդ գողութիւնների ու աւագակութիւնների մասին և Մկրտիչ վարդապետը հալարտութեամբ ցոյց էր տալիս իւր պատից կախած զէնքերի վերայ և սպառնում

րեշնորհ ակնածութեան մարդասիրել դմա ի բարեաւ գալն ըստ պաշանչման հարկին և ըստ չափու արժանաւորութեան»: Եթէ մենք թղթի մեջ յիշուած «քանաւոր» խօսքը ուսեալ բառի նշանակութեամբ հասկանանք, պէտք է կասկածանքով վերաբերուենք ականատեսի Մկրտիչ վարդապետի վերաբերութեամբ ասածներին, բայց մենք ուրիշ աղբիւրներից էլ տեղեկութիւն ունինք, որ ականատեսի ասածները նորա մասին աւելի ճիշտ են, բան թէ առաջնորդի զովասանքը: Բաւական է միայն կարդալ նորա մինչև ցայսօր գեռ վանքի գործերում պաշտամուած գրագրութիւններից մի բանիսը:

էր, որ եթէ մէկը համարձակի վանք դալ, կ'փորձէ այդ զէնքերի գորութիւնը: Ալամդարեան վարդապետն էլ մի ուժով տպամարդ էր. նա սիրում էր կատակներ անել և շատ զուարձանում էր, երբ լսում էր այդ ժամանակ վանքում բանող ատաղձագործ Աւետիքի սրաբանութիւնները. Աւետիքը քաղաքում յայտնի էր «Ստալեար» Աւետիք անուով: Մենք ավրում էինք ուրախ և անհոգ, թէ ևս լսելով քաղաքում պատահածները, կարծես թէ, սպասում էի, որ վանքում ևս կարող է մի այդպիսի բան պատահել: Մեր գոները շատ ամուր չէին. նոքա փակուում էին ներսից հասարակ սովորակներով, որ անցրած էին երկաթեայ խոյլ օղերի մէջ: Ես ընում էի Մկրտիչ վարդապետի սենեակում, որ գահիճով բաժանուած էր Ալամդարեանի նեցարանից և ընդունաբանից, իսկ դրացի սենեակում ժամանակաւորապէս պառկում էր «ստալեար» Աւետիքը: Սպանութեան օրը վարդապետները թագման հրաւիրուած լինելով, զնացել էին քաղաք, և միայն երեկոյեան դէմ վերաբարձն վանք, որովհետև Յարութիւն վարդապետի աշակերաներից մէկի ծնողները չէին ուզեցել թողնել նոցա, ասելով, թէ նորա նոյնն է միւս օրը դարձեալ պէտք է զան բաղաքը հանգուցեալի այգը կատարելու համար, բայց վարդապետները չէին մնացել, առարկելով, թէ երեկոյեան ժամերգութիւն ունին: Սպանութեան գիշերը վանքում կային՝ վարդապետները, Յարութիւն վարդապետի Բարուշ (Բաղդասար) աշակերտը, «ստալեար» Աւետիքը, Յարութիւնը, որ Ալամդարեանի փոքրաւորն էր և պառկում էր նորա սենեակում, խոհարարկինը և նորա մարդը, որ գիշերէ գիշեր գալիս էր վանք ընելու: Կային և ուսու մշակներ, որոնք հնձում էին պարտիզի խոտը և այնտեղ էլ հինգ ընում էին: Մենք ամեն երեկոյ սովորութիւն ունէինք ընթրիք անելու. մէկ օրը ընթրիքի սեղանը պատրաստում էր մեր սենեակում, միւս օրը Ալամդարեանի. այդ

երեկոյ մեր սենեակումն էր պատրաստուած։ Յարութիւն վարդապետը շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ էր։ Նա խօսում, ծիծագում և կատակներ էր անում։ Նամանաւանկ նորան դռւարճացնում էր «ստալեար» Աւետիքի խօսակցութեան ձեւը և նորա մէկ ոճը, որ նա անդադար խնդրում էր կրինել։ Սյդպէս ուրախ ու զուարձ ընթրիք անելուց յետոյ, բոլորիքեան ցրուեցան իւրեանց սենեակները քնիւլու<sup>23)</sup>։ Աւազակները առաջ մեր սենեակը մտան։ Նորա

<sup>23)</sup> Թէ՛ ականատեսը Ալամդարեանին ուրախ մարդ է ներկայացնում իւր պատմութեան մէջ բայց մենք կարծում ենք, որ վարդապետի այդ ուրախութիւնը միայն արտաքուստ է եղել, որովհետեւ նորա այդ ժամանակուայ դրուածների մէջ երկումէ մի ներքին թախիծ, որ կրծում է նորա սիրտը։ Սիրեցեալ կնոջ մահն էր առաջին անգամ լցրել ու չամակել նորա սիրտը այդ թախիծով ու կսկիծով, կնոջ, որի մասին նա գեռ իւր 17 տարեկան հասակում սիրացու եղած ժամանակ (իւր նշանադրութեան հանդիսին) երգել էր այժմ ընդհանրացած ու ժողովրդականացած Յերկու ձեռին երկու մնմա երգը։ Նորա կեանը իւտագայ ժամանակների հանգամանքները ևս չեն կարող նըպաստել նորան սփոփուելու այդ ցաւից, որովհետեւ նա իւր քաշանայութեան վերջին տարիները և վարդապետ եղած ժամանակը ևս շրջապատուած է եղել ծանր և անյաջող պարագաներով։ Նամանաւանդ խոր չետքեր էին թողել նորա վերայ նորա թիֆլիսում երջանկայիշատակ ներսէսի թշնամիներից կրած նեղութիւնները ու հալածանքները, որ նա զեղուն կերպով արտացայտել է Հաղբատի վանքում զրած մի շարք երգերի մէջ, որոնցից նշանաւոր է «Գարուն»-ը, որի մէջ չեղինակը նկարագրում է իւր դառը կեանը ու բանտարկութիւնը։ Համոզուելու համար, որ նորա տրամադրութիւնը չէր փոխուել, որ նախկին թախիծն ու կսկիծը շարունակում էին և Ս. Խաչում կրծել նորա սիրտը, բաւական է կարգալ նորա «Կողկողանը առ Խաչ Փրկին», «Եղերս առ նախալիայ ամլորդին», «Աղմուս Ծնեց»։ Վերնագրերով ոտանաւորները, որոնք զրուած էին վանքում 1834 թուին։ Աւելորդ չենք համարում զնել այս աեղ հանգուցեալի «Յորդորակ առ ուխտաւորս» ոտանաւորը, որ նուիրուած է նախիցեանի Ս. Խաչին և չունի այն թախիծը բնաւորութիւնը, որ կրում է նորա դրուածների մնջամասնութիւնը։

Յառաջ բան զբարեբար արեւուն երկել»

«Երթիցուք ի Սուրբ Խաչ զմեր սուրբ ուխտ կատարել»  
«Աստուծոյ հօր մեր զբարեցր շնորհս վայելուց հայութիւնը կատարել»

հօթը հոգի էին։ Զ'կիտեմ արդէն, թէ նորա ինչպէս էին մտել կորրիկորը, որ գանուում էր մեր սենեակի առաջ։ Ես յիշում եմ միայն այն, որ առաջ ոտնաձայն լսուեցաւ, յետոյ ուժգին զարկից բացուեցաւ մեր գուռը և ատրճանակի ձայնը մեզ խլացրեց և ծխով լցրեց մեր սենեակը։ Նորա առաջ վազեցին Մկրտիչ վարդապետի վերայ, երկու տեղից վիրաւորեցին նորան և կապեցին նորա ձեռքերը, կապեցին և իմ ձեռքերը և ճրագ վառելով, կոտրեցին վարդապետի փոլի արկղը, ըբրբեցին գրքիբը և միւս իրեղիները։ Աւազակներից մէկը այդ ժամանակ մօտեցաւ ինձ և ցոյց տալով վարդապետի վեղարի վերայ, հարցրեց ուսւերին։ «Այդ ինչ բան է»։ Ես պատասխանեցի, թէ վարդապետի վեղարն է։ Ես նկատեցի, որ նորա շնանաշուելու համար, սկացրել էին իւրեանց երեսը։ Մեր սենեակում ամեն բան վերջացնելուց յետոյ, նորա

«Միամիտ սուրբ սրտիւ Տեառն երկիրագանել»  
«Լալազինս զշրաշագործ Խաչ Փրկին համբուրել»  
«Մեր բաղում յանցանաց բաւութիւն թախանձել»  
«Անդ զանբիծ Տիրամայրն բարեխօս մեզ կալցուք»  
«Զամլորդի Կարապետն մեզ նպաստ կարդասցուք»  
«Մեր հոգւց լուսատու զուրբ Գրիգոր Կոչեսցուք»  
«Ընդ սոյա մաղթանաց զաղօթս մեր խառնեցուք»  
«Դրանց փառաց ըրիստուեան տաճարին բաղձասցուք»  
«Խունկ և մոմ լիաձեան բարձրելոյն մատուցուք»  
«Արցուք անդ յաղբերացն ջուր անոց կենդանի»  
«Ախտաբայժ, թաւ ուռիքն՝ մեզ լիցին հովանի»  
«Բախազուք երկնառաք ցնծութեամբ ի հոգի»  
«Ուշ զիցուք նուազաց թունակաց սիրալի»  
«Երանի եկողաց ի Սուրբ Խաչ վասն ուխտի»  
«Խոյս սիրտ և հոգի՝ շնորհօք Տեառն լիացի»  
«Արդեօք ոյք ի վանացս ձեռնունացն զնացին»  
«Իւրեանց սուրբ անարատ բաղձանաց ոչ հասին»  
«Նշանաւ սուրբ Խաչիս զունդք դիւաց հալածին»  
«Մեր հոգիք և մարմինը ի չարեց ազատին»  
«Յաւք և ախտք առ ի մէնջ առ ժամայն փարատին»  
«Օ՞ն, եկայք, երթիցուք յուխտ ի ծունր սուրբ Խաչին»  
(Տես Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց «Զափարերականը» էջ 34—35.)

գիմեցին դէպի Ալամդարեանի սենեակը, և մենք աղաղակի ու լացի ձայն լսեցինք: Յետոյ մենք Յարութիւնից ի-մացանք, որ աւազակները մտնելով վարդապետի սենեակը, առաջ կապում են նորա (Յարութիւնի) ձեռքը և սաստում են, որ աւազակ չ'ըարձացնէ: Այդ ձայներից դարձնում է Ալամդարեանը և հարցնում: «Ո՞յք են և ի՞նչ են ուզում»: Աւազակներից երեք հոգի վազում են նորա վերայ, բայց նա այնպէս ուժգին կերպով զարկում է նոցա որտին, որ նորա յետ-յետ զնալով, վայր են ընկնում և մէկի ուշը զնում է, նորա թողնելով վարդապետին, սկսում են ուշը բի բերել իւրեանց ընկերոջը և ջրի յետերից են վազում: Վարդապետը ժամանակ գտնելով, մօտենում է, որ փակէ դուռը և չ'թողնէ նոցա նորից սենեակ մտնելու, բայց աւազակները հէնց այդ ժամանակ զարկում են նորա ձեռքին և զլիսին և մահամերձ վիրաւորելով, մէջրի վերայ վայր են ձգում դրան առաջ: Այնուհետև նորա կոտրում են և նորա արկղները, բըրըում են բոլոր սենեակը, բայց փող չ'դառնելով, առնում են նորա մուշտակները, մետաքսէ շորերը և Մկրտիչ վարդապետի իրեղիների հետ երեք կապոց են տնում, որ տանեն, բայց յանկարծ թողնում, փախչում են: Աւազակների այդպէս յանկարծակի փախչելու պատճառը լինում է «ստալեար» Աւետիքը, որ լսելով ատրճանակի ձայնը և աւազակների տուն մտնելը, սաստիկ վախենում ու պահուում է հնոցում: Երբոր աւազակները վարդապետի սենեակում ամեն բան վերջացնում են, նորա մտնում են և Աւետիքի սենեակը և մարդու կօշիկներ ու շորեր տեսնելով, բայց իւրեան մարդուն չնկատելով, կարծում են, որ այդտեղից մարդ է զնացել ազարակ օգնութիւն կանչելու: Ալամդարեանը տեսնելով, որ աւազակները վախչում են, նոցա յետերից կանչում է. «Ո՞ւր էր զնում, բարձրացրէք ինձ և տարէք մահճիս վերայ»: Երբոր նորա կատարում

են նորա հրամանը, նա երեսսրբիչ է պահանջում, կապում է իւր ձեռքը և սկսում է սպառնալ, թէ մոքա ի զուր են ուզում այդպէս հապճեավ փախչել. նա նոյնն է, որտեղ որ լինին նորա, կգտնէ նոցա և իշխանութեան ձեռքը կյանձնէ...»: Վերջապէս սենեակներում ազմուկին ու ոտնաձայները դադարեցին. մենք հասկացանք, որ աւազակները փախան: Մի փոքր յետոյ եկաւ մեր սենեակը Յարութիւնը և տեսնելով մեր դրութիւնը, սկսաւ արտասուիլ, նորա ձեռքերը ամուր չէին կապել, այնպէս որ կարողացել էր կամաց-կամաց թուլացնել և արձակել կապերը: Նա մեր ձեռքերը ևս արձակեց և մենք դուրս եկանք բակը և տեսանք, որ աղախնի մարդու ձեռքին էլ կապած են: Նորա ձեռքերը արձակելով, ուղարկեցինք նորան ազարակ օգնութիւն կանչելու, իսկ մենք զնացինք Ալամդարեանի սենեակը: Մինչե այժմ ես շատ լաւ յիշում եմ նորա սենեակի դրութիւնը—կոտրած արկղները, քըրրած գրքերը, շորերը և արեան մեծ լճակը, որ ահազին քանակութեամբ լիրդացել, մակարդուել և ստացել էր ճիշտ այն ձեր, որ ունենում է մէջրի վերայ պառկած մարդը: Ալամդարեանը լուռ, անխօս պառկած էր անկողնու վերայ: Նա զլուխը գրել էր վիրաւորուած ձեռքի վերայ և, կարծիս, նիրհում էր: Ազարակցիներից առաջինը եկաւ Արծաթպաննեան Կարապետը, որ մի քաջ և համարձակ տղամարդ էր. նորանից յետոյ եկան ազարակցիներից շատերն և պատմեցին մեզ, թէ նորա տեսել են աւազակներին երեր կառքով սրբնթաց ազարակի միջով փախչելու: Իսկոյն իմաց տուինք քաղաքագլխին և Ալամդարեանի աղջկանը: Քաղաք զնացողը եղաւ նոյն Կարապետը, որովհետեւ ուրիշները չէին համաձայնում զնալ, ասելով, թէ աւազակները նոր միայն կառքերով դուրս զնացին ազարակից և ճանապարհին կլինին: Առաւտեան դէմ անհամար մարդ եկաւ քաղաքից. եկաւ քաղաքագլխուր և հան

զուցեալի Աննա աղջիկը, որ Մորովիչ Պատկանեանի հարսնէր և ապրում էր Նախիջևանում<sup>24)</sup>: Վարդապետին տարան բաղաք և տեղաւորեցին բժշկի մօտ, բայց ոչինչ չօդնեց, նա միայն 15 օր ապրեց և մեռաւ, իւրեան շրջապատղներին ուր և խաղաղութիւն քարոզելով: Աւազակներից մի քանիսին բռնեցին. Մկրտիչ վարդապետի փողի մի մասն էլ գտնուեցաւ<sup>25)</sup>): Աղամ վարդապետ Տէր Նիկողոսեանի սպանութեան ոչ որ ականատես չէ եղել. որովհետեւ նա այդ ժամանակ անձնական ծառայ կամ փորբաւոր չունենալով, միայնակ է բնելուս եղել իւր սենեակում: Հուսադիմին են միայն նկատել, որ թէ և վարդապետի սենեակների գռները և գէտի վանքի բակը նայող պատուհանները փակուած են, բայց յետեի պատուհաններից մէկը բաց է: Այդ բաց պատուհանից ներս մտնելով, տեսն են, որ վարդապետը սպանուած է, սենեակները բրրած և արկղները կոտրտած: Մէնք միայն առաւ լոտեան եղանք վանքում և աշքի անցրինք հանգուցեալի սենեակները և զիակի գրութիւնը. Թէ և այն օրից անցել է ամբողջ եօթը տարի, բայց մէնք գեռ շատ լաւ յիշում ենք բոլոր մանրամասնութիւնները: 1888 թուականի Ապ-

<sup>24)</sup> Ալամդարեանցը երեք աղջիկ ունէր՝ Մարիամ, Կատարինէ և Աննա: Մարիամը մարդու էր տրուած Աստրախանցի Յովակիմ Դիակոնովին, Կատարինէն Ստաւրոպոլի Տէր Մատթէոս քահանայ Բէկ Գիւլեանին և Աննան նոյն Ստաւրոպոլի Տէր Պետրոս քահանայ Պատկանեանին, որ վարդապետի սպանութեան ժամանակ գեռ քահանայ չէր ձեռնաղբուած և ապրում էր Նոր-Նախիջևանում: Աննան մինչև ցայժմ ևս կենդանի է և ապրում է իւր փեսայի մօտ Պուբանի նահանգի «Ուստ-Լարինսկ գիւղում»

<sup>25)</sup> Այս պատմութիւնը մեզ արել է Նոր-Նախիջևանի ո. Գէորգ Եկեղեցու ծերուսի քահանայ Տէր-Յակովը Շատուորեանը, որ Ալամդարեանի սպանութեան գէպի ականատեմներից միակն է, որ կենդանի է մնացել: Ստալեար Աւետիքը, Յարութիւն վարդապետի Բաղդասար աշակերտը և Յարութիւն փոքրաւորը (Մուկուայի Տէր Յարութիւն Գէօրչէեանը) շատ ժամանակ է որ մեռել են:

րիլի երերն էր: Առաւօտեան շատ կանուխ, երբ գեռ մենք քնած էինք, ուժգին կերպով բաղխեցին մեր դուռը. այդ Նախիջևանի այն ժամանակուայ յաջորդ բարեշնորհ Գարեգին վարդապետ Մաթունեանն էր, որ եկել էր մեղ իմաց տալու վանքում պատահած անբաղդութեան մասին և միասին վանք երթալու: Բարեշնորհ վարդապետը կամենում էր իրի հոգեոր իշխանութեան ներկայացուցիչ ժամ առաջ վանք համել և ներկայ դանուիլ թէ հանգուցեալի իրեղիների ցուցակագրութեան և թէ քննչի ու ոստիկանութեան կատարելիր առաջին հետախուզութիւններին և հարց ու փորձին: Օրթա Օրայի մօտ մեր յետեից հասան քննիչը և թաղապետ Ոստիկանը և խընդրեցին, որ մենք չշտապենք և առանց նոցա ներկայութեան հանգուցեալի սենեակները չմանենք: Օրէնքի և իշխանութեան ներկայացուցիչների այդ իրաւացի պահանջի վերայ մենք թէ նոցանից շատ առաջ հասանք, բայց ստիպուած եկանք սպասել նոցա: Այդ ժամանակ մենք վանքում ապրողներից իմացանք զանազան մանրամասնութիւններ, թէ ինչպէս նորա ոչինչ չին լսել, որովհետեւ չները հեռացրած են եղել վանքի բակից, թէ սպանութիւնը հաւանականաբար կատարուել է կամ ուղիղ կէս գիշերին, կամ կէս գիշերից մի փոքր առաջ, որովհետեւ գիակը արդին բոլորովին սաւել ու կծկուել է և արինը մակարգուել ու չորացել, և թէ, վերջապէս, այդ սպանութեան գործի մէջ անկասկած մատն ունի վարդապետի ծառաներից մէկը, որ այդ սպանութեան գէպից մի քանի ժամանակ առաջ գողութեան մէջ բռնուելով, յանձնուած էր իշխանութեան և բանտարկուած Ոստիկի բերդում<sup>26)</sup>:

<sup>26)</sup> Այդ ծառան հայ էր և եկել էր Տաճկահայաստանից. նա, որբան մենք յիշում ենք, Լիմ թէ Կտուց անապատների աշխարհական միաբաններից էր և ծառայի ու տիրացուի պաշտօն էր կատարում վանքում:

Հանգուցեալ վանահօր բնակարանը բաղկացած էր երեք  
սենեակից՝ ննջարանից, ընդունարանից և մի երկար գա-  
տարկ սենեակից, որ գտնուում էր առաջին երկու սե-  
նեակների առաջ։ Ննջարանի և ընդունարանի պատուհան-  
ները նայում էին դէպի ագարակը և ձորը, իսկ երկար սե-  
նեակի պատուհանները գուրս էին գալիս վանքի բակը։ Աւա-  
զակները մտել էին ընդունարանի պատուհանից, որ գետնից  
շատ բարձր չէր և, ինչպէս յետոյ յայտնուեցաւ, սպանութեան  
գիշերը ամուր փակուած չէ եղել։ Երբ մենք ոտք գրինք հան  
գուցեալի սենեակները, առաջին նուագ ոչինչ չ'նկատե-  
ցինք, որովհետեւ ընդունարանում ոշինչ փոխուած չէր,  
բայց երբոր մտանք ննջարանը, տեսանք, որ այդտեղ ա-  
մեն բան քրքրած ու տակն ու վերայ է արած։ Հանգու-  
ցեալի ոտքերը կախուած էին մահճակալից, իսկ երեսը  
ծածկուած էր բարձով։ Յատակի վերայ լճացել էր արինը,  
մահճակալի մօտ գտնուած պատն էլ մեծ տարածութեամբ  
արինչաղախ էր։ Բարձր հանգուցեալի երեսից վեր առ-  
նելուց յետոյ, մեր աշքի առաջ հետևեալ տեսարանը ներ-  
կայացաւ։ Վարդապետի կոկորդը խոր կտրած էր, սպի-  
տակ մօրուրը արեան մէջ շաղախուած, աշքերից մէկը  
բաց էր, միւսը խուփ։ Երեսում էր, որ չարագործները զար-  
կել ու վնասել էին այդ աշքը։ Ընդհանրապէս թէ բաց  
աշքի և թէ երեսի վերայ երկիւզի ու սարսափի արտա-  
յալութիւն էր տպաւորուած։ Սպանութեան գործիքն էլ  
ընկած էր հէնց այդ տեղ մահճակալի մօտ։ դա խոհանո-  
ցի մի լայն ու սուլք զանակ էր։ Ամին բանից երեսում էր  
որ աւաղակները լաւ ծանօթ են եղել թէ վանքի ու վա-  
նահօր սենեակների գրութեան և թէ նոյն իսկ վանահօր  
սովորութիւններին։ Երեսում էր, որ նորա վանքին մօտ  
մարդիկ են եղել, կամ մէկը նոցա այդ գործում առաջ-  
նորդել, խրատ է տուել։ Նորա շատ ուշ են եղել վանք,  
որովհետեւ իմացել են, որ վանահայրը սովորութիւն ու-

նի ուշ քնելու, նորա առաջ հեռացրել են չներին, վեր-  
ջապէս, նորա մտել են հէնց այն պատուհանից, որի յե-  
տեի երկաթը վարդապետը սովորութիւն չէ ունեցել ամ-  
րացնելու։ Նորա նոյնպէս իմացել են, որ վարդապետը  
այդ ժամանակները ձեռքին փող ունի և պահում է իւր  
սենեակում։ Երկար ժամանակ ոստիկանութիւնը որոնում  
էր, բայց չէր կարողանում գտնել աւաղակների հետքերը.  
վերջապէս նորան յաջողեցաւ նոյանից երկուախն բռնել և  
բանտարկել։ Գործի ըննութիւնից երևեցաւ, որ աւաղակ-  
ները երեք հոգի են եղել։ Նորա այդ ոճրագործութիւնից  
առաջ նոր են միայն գուրս եղել Մոստովի բերդից.  
որտեղ նորա բանտարկուած են եղել զանազան յանցանք-  
ների համար։ Բանտում նորա ծանօթացած են եղել վար-  
դապետի ծառայի հետ, որ, ինչպէս ասացինք, գողու-  
թեան համար բերդն էր ձգուած, և նորանից իմացել  
վանքի բոլոր հանգամանքների և վարդապետի փողերի  
մասին։ Վարդապետին սպանելուց յետոյ, աւաղակների  
զլսաւորը, որի ձեռքին է եղել և փողի մեծ մասը, փա-  
խել է եկատերինողար և այստեղից էլ բոլորովին անյա-  
տացել։ Ոստիկանութիւնը կարողացել է միայն նորա ընա-  
կարանը գտնել և նորա մօր ձեռքից խլել արինչաշաղախ-  
թղթագրամների մի մասը. այդ հետքով նա կարողացել  
է կալանաւորել և նորա երկու ընկերներին։

Վանքը ներսից շատ գեղեցիկ է. Նորա պատերը զար-  
դարուած են փորրադիր խաչքարերով, սրբերի արծաթա-  
պատ և ոսկեզօծ պատկերներով, որոնք բոլորը ես, ինչ-  
պէս ցոյց են տալիս նոցա վերայ գրուած յիշատակարան-  
ները, ժողովրդի կրօնական զերմեռանդութեան արդիւնք  
են <sup>21)</sup>) Ոսկեզօծ և արծաթապատ է և ամբողջ Խաչկալը։

<sup>21)</sup>) Խշանաւոր են նամանաւանդ Աստուածամանուկը գըր-  
կին և Աստուածածնի վերափոխման և Տրդատի մկրտութեան  
պատկերները, որոնք, ինչպէս երեսում է նոցա նկարի նըրու-

Վանքը այժմ ունի տարեկան 4500 ռուբլի հաստատուն եկամուտ, որ կազմուում է բանջարանոցի կապալաղբամից (700 ռ.), մոմավաճառութեան արգիւնքից (900 ռ.), պարտէզի կապալաղբամից (1200 ռ.), վանքապատկան տների վարձից (500 ռ.) և հոգերի կապալաղբամից (1200 ռ.): Թէ նրան արգիւնք և լինչ եկամտի աղբիւրներ է ունեցել վանքը իւր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ժամանակ, մենք այդ մասին ամեննին տեղեկութիւն չունինք, որովհետեւ ոչ մի հաշուեթուղթ այդ ժամանակներ ծանր ձեռքը չէ հասել: Պէտք է կարծել, որ արքեպիսկոպոսը ինըն է հոգացել, զոնէ, առաջին ժամանակները վանքի թէ միաբանութեան և թէ տպարանի և ուսումնարանի ծախրերը, որովհետեւ վանքը նոր միայն հիմնարկուած լինելով, անկատկած չէր կարող գեռ մի

Թիւնից, ճարտար արռեստագէտի վրձինի արգիւրը եւ Տըրդատի մկրտութեան պատկերը, որի վերայ նկարուած եւ Աւուսաւորչի, նորա չարչարանքի և Տրդատի պատկերները, նըկարուած է Խոտալիայում: Նա ունի հետեւեալ իտաւերէն և Հայերէն լեզուով գրած յիշատակարանը՝ «Scuola di S Gregorio illuminator della Naziona Armena 1692». «Ով սր. Աւուսաւորիչդ Գրիգորիէ մաղթեա վասն տառապելեաց և մանաւանդ վաճառկանաց Հայոց որը ուխտեալը և եղբայրացեալը գոլով ետուն տպել զտիս հրաշալի չարչարանաց բոց լնդ հովանեաւ սրբայ եկեղեցւոյն որ յանուն երկման խաչին կայ շինեալ և տեղւոցն Վենետիկոյ և մեր թուոյն ԽՃԽԱ: Եյս պատկերի հին օրինակը նորոգել տալով, նուերել են վանքին Գէորգ և Յարութիւն Խաթրանեանները 1836 թ.: Ս. Աստուածածնի վերափոխման պատկերի տակ գրուած է հետեւեալ պատմական յիշատակարանը: «Ես Սանահնեցի երկայնաբազուկ Արդութեանց Հիօշըէկի որդի Յովսէփ արքեպիսկոպոս նուիրակ սրբոյ Եշմիածնի առաջնորդ ուսուաց երկրի Հայոց ազգի և հիմնադիր նախիշեանաց նկարել ետու պատկերս սր. Աստուածածնայ և օծեալ նուերեցի նորաշէն սր. Խաչ վանիցն Խախիշեանու 1786 թուին և ի մուտն հոկտեմբերի»: Աստուածամանուկը գրկին սր. Աստուածածնի գեղեցիկ պատկերը ունի հետեւեալ հին յիշատակարանը: «Յիշատակ է հանգուցեալ Քէորքին ի գուռն սր. Փրկչին. թէին ԽՄԻԶ, որ ցոյց է տալիս, թէ այդ պատկերը Ղրիմից է բերուած: Խախիշեան, Արժանի է ուշագրու-

որոշեալ եկամտի աղբիւր կամ մի ուրիշ աչքի ընկնելու արդինք ունենալ: Յետազայ ժամանակներում վանքի եկամտի աղբիւրները կազմել են՝ 1. մոմավաճառութիւնը, 2. քաղաքի եկեղեցիներում վանքի անունով հաստատուած գանձանակները, 3. վանքի հօտը, որ ուխտաւորներին մատաղացու էր մատակարարում, 4. վանքի դաշտի եկամուտը, 5. պարտէզի երեսը և ուրիշ պատահական արդինքները: Թէ ընդամէնը որքան արդինք է կազմուում եղել եկամտի այդ բոլոր աղբիւրներից —, այդ իս մեզ անյայտ է, որովհետեւ այդ ժամանակների հաշիւները ևս մեր ձեռքը չեն հասել: Մեզ յաջողեցաւ նոր նախիշեանի Հոգեոր կառավարութեան հին զործերի մէջ գտնել միայն հանգուցեալ Ալամդարիանցի կազմած վանքի հաշուեցուցակը, որից երեսում է, որ երկու տարուայ ընթացքում վանքը ունեցել է 1421 ռ. 96 կ. ծախր: Ենթաղբելով, որ տարուայ մէջ ինչը անդամ ստացուել, այնքան էլ ծախ-

թեան և Հոգեգալստեան մեծագիր, շըեղ պատկերը, որ նուիրել է վանքին նոր նախիշեանի բարեգործական ընկերութիւնը ի յիշատակ իւր 25 ամեայ յօբելեանի: Եյդ պատկերը նկարել է Նորուսաղէմի նուիրակ Մամբրէ վարդապետ (այժմ եպիսկոպոս) Մարկոսեանը իւր նախիշեանում եղած ժամանակ:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ իւր «Դաւթարում» ցուցակագրել է Խոհիմբ բերած բոլոր եկեղեցական իրեղէնները և նոցանցից ինչ իրեղէններ, որքան և որ եկեղեցուն բաժանածը, յիշում է և վանքին տուած իրեղէնների հետեւեալ ցուցակը.

- |                             |                           |
|-----------------------------|---------------------------|
| 2 չորս ճղանի արծ. կանթեղ    | 2 արծաթեայ տապանակ.       |
| 3 վեց ճղանի արծ. կանթեղ     | 6 արծաթապատ աւետարան      |
| 2 12 ճղանի արծ. կանթեղ      | 6 արծաթապատ պատկեր        |
| 15 հասարակ արծաթ. կանթեղ    | 1 արծաթեայ սկիչ           |
| 35 արծաթեայ խաչը            | 1 սաւաւարտ արծաթեայ       |
| 10 արծ. պատուանդանը խաչը    | 1 վակաս արծաթեայ          |
| 7 արծաթեայ սկիչ             | 1 եղագըթ արծաթեայ         |
| 6 արծաթեայ բշոց             | 1 լէկէն արծաթեայ          |
| 2 արծաթեայ բուրգ            | 1 սկիչ (Աղամ վարդապետին)  |
| 4 զօտի. Բ արծ. և Բ մարդարտ. | 2 բարչուպարէ խաչ          |
| 2 սաղմաւարտ. արծ. և մարդ.   | 20 արծաթապատ շամադան.     |
| 3 վակաս,                    | 3 վակաս, 2 արծ. և 1 մարդ. |

սուել է, կգանք այն եղրակացութեան, որ վանքը 33—34 թուականներին ունեցել է փողով մօտաւորապէս տարեկան 700 ռուբլի, որ թէկ մի չնշին գումար է, բայց ի նկատի առնելով ժամանակի պահանջները և կեանքի պայմանները, ինչպէս երկում է, բաւականացել է վանքի փոքրիկ միաբանութեան ընթացիկ ծախսերը ծածկելու: Ժամանակի ընթացքում կեանքի պայմանները փոխուել են, վանքի պահանջներն էլ հետզդետէ աճել ու զարգացել են: Թէկ զորա հետ միասին աճել ու աւելացել է և վանքի արդիւնքը և 700-ից հասել է համարեա 5000-ի, բայց վանքի կեանքի պայմանները մինչև վերջին ժամանակները այնպէս էին կազմակերպուել, որ աւելի շատ էր պահանջուում, քան թէ նա ունէր: Վանքի վարչութիւնը, բացի բուն վանքի ընթացիկ ծախսերը հոգալուց, վանահօրը ոռնիկ տալուց, ստիպուած էր իւր միջոցների մի խոռոր մասն էլ ժախսել ժառանգաւորաց գլուոցի վերայ, որովհետեւ Մարդասիրական ընկերութեան տուած տարեկան 1200 ռուբլի նպաստը բաւական չէր լինում հոգալու այն բոլոր ժախսերը, որ ունէր այդ գիշերօթիկ դրաբուոցը, չենք ասում արդէն այն, որ վանքը և նորա բակում գտնուած շինութիւնները անդադար վերանորոգութիւն են պահանջում, պարտէզը մեծ խնամք և նորանոր շինութիւնների միշտ կարօտութիւն կայ:

Բացի վերոյիշեալ հաստատուն եկամտից, վանքը ունի և պատահական արդիւնքներ, որ լինում է զլխաւորապէս ովստի օրերը: Վանքը տարուայ մէջ մի քանի ովստի օր ունի՝ խաչի տօներին և վարդավաւին. զլխաւորը վարդավառի ովստն է, որ նախիջեանցիք կատարում են մեծ հանդէսով: Այդ հանդէսը ազգային—ժողովրդական բնաւորութիւն ունի, դա հայկական ուխտավնացութիւնն է իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, որ գաղթականները բերել են հայրենիքից իւրեանց գաղթականութեան

հեռաւոր տեղերը: Տօնախմբութիւնը շարունակուում է երեք օր. նա սկսուում է ուրբաթ երեկոյից և շարունակուում է մինչև երկշաբթի առաւատոր: Ուրբաթ և շաբթի հաւաքուում են քաղաքից և շրջակայ վեց հայ գիւղերից, երերշաբթի մկուում են ցրուել. բուն տօնախմբութիւնը լինում է կիւրակի և երկուշաբթի օրերը: Տօնախմբութեան տեղն է վանքի բակը, ագարակը և զլխաւորապէս պարտէզը: Հետաքրքիր է ովստաւոր հայ գիւղացիների բազմութիւնը, զիւղացիր դեռ պահել են հայկական նահապետական կեանքը, իւրեանց հին զգեստը, լեզուն և սովորութիւնները: Ահա հայկական տրեխը, պահումը, կապան և լայն գօտին, ահա աղջիկների բարակ յեկերով հիւսած բազմաթիւ հիւսերը, որ ծածանում են նոցա յուսերի վերայ, ահա նոցա և գրամներով զարդարած արախիւնները, կանանց զգեստների բազմատեսակ գոյնները: Այն աստիճանի խայտաճամուկ է այդ բազմութիւնը, որ մարդու աշը է խտողեցնում: Մէկ տեղ հարուտ քաղաքացին իւր ընտանիքով բոլորել է սեղանի չորս կողմը, միւս տեղ բազմանդամ գերգաստաններ են փոռուել կանաչի վերայ տարածած գորգերի և կապերտների վերայ, երրորդ տեղ ժամանակաւոր վրան է շնած: Բոլորերեան ասում, խօսում, ծիծաղում են. աշը են ընկնում պարող, երգող տղամարդկանց խմբակները և գոմչի ղլսի չորս բոլորը պտտող երխտասարդների «գոււաշը», գոտէմարտութիւնը: Ամէն տեղից լսուում է ուրախութեան, բարձր ծիծաղի ձայներ. խոռլ աղմուկը բանել է ամբողջ պարտէզը, լցրել է վանքի ձորը: Երաժշտութիւնը բազմատեսակ է՝ ահա աղգային դափ ու զուռնան, եւրոպական երգնոնն ու չութակը. դոցանից ամէն մէկը իւր եղանակն է փշում, նուազում, շատ անգամ էլ դերերը փոխուում են. զուռնան մարշ է նուազում, իսկ եւրոպական երաժշտութիւնը—արևելեան եղանակներ, հայկական եր-

դեր։ Պատահում են և սազանդարներ։ Ծառուլիներում մի մեծ տօնավաճառ է կազմուել. որը անուշեղին է ծախում, որը խաղալիքներ, որն էլ զանազան տնսակ իրեղիններ։ Աղջիկները խումբ խումբ նազելով, ման են զալիս ամբոխի մէջ. նորա իւրեանց ցոյց են տալիս երիտասարդներին, որոնք եկել են իւրեանց համար հարսնացու հաւանելու, զոկելու։ Եյդ սովորութիւնն էլ զաղթականները իւրեանց հետ չայաստանից են բերել։ Նախիջեանի չայոց «վարթէորը» յայտնի է բոլոր շրջակայրում. նա ժողովում է բազմաթիւ օտար այցելուներ, որոնց թիւը տարեցտարի աւելանալով, կամաց կամաց փոխում է այդ ուստագնացութեան հայկական բնաւորութիւնը և հասարակ տօնանավաճառի ձև ու կերպարանք է տալիս նորան։ Նախիջեանի «վարթէորը» յայտնի է և չայոց գրականութեան մէջ. նորան նկարագրել է հանդուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանը իւր «վարթէոր» վերնադրով նախիջեանի բարբառով պատմուած գրուածքի մէջ<sup>29)</sup>:



<sup>28)</sup> Պատկանեանցի «Վարթէորը» տպագրուած է «Գրականական հանդեսի» երկրորդ գրքում՝ «Վարթէորը» նկարագրել է և իւրի Վեսելովսկին (Ю. Веселовский) „Русскія Вѣдомости“ լրագրի բանասիրականում։ Երիտասարդ հայերէնասիրի այդ յօդուածը կրում է „Армянскій уголокъ на югѣ Россіи“ վերնադիրը։

# «Լ Ա Կ Ս Ա Յ»

գրական համելիության արտասարքած գրքերը

1. Իս. Յարութիւնեան. Ստեփաննսս Գոլտսանեան դ. 25 կ.
2. Պօտապէնիլո. Մի կտոր հաց. թարգմ. Դ. ք. Սղանեանց դ. 10 կ.
3. Սինկելիչ. Դէպի Աթէնը. թ. Գ. ք. Աղանեանց դ. 15 կ.
4. Կաստիաբակութեան զօրութիւնը. թարգմ. Ա. Եմնղինեան դ. 30 կ.
5. Բակ. Կիլիկիա դ. 15 կ.
6. Ն. Տէբ-Կարազիանեան. Խաչատուր Արովեան դ. 60. կ.
7. Անժամանակ թատրոն. և ընթերցանութիւն. թարգմ. Ա. Մանղինեան դ. 25 կ.
8. Իս. Յարութիւնեան. Աշակերտի յուշ ստեալը դ. 30 կ.
9. Ստ. Աւտիթիսնեան. Պեկավարներ դ. 40 կ.
10. Պետալոցի. Լինհարդ և Դերտուգ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեան դ. 1. թ. 50 կ.
11. Մելքիսեդեկ եպիս. Մուրաստեան. Պետրոս Շանչեան. պատկերավ. դ. 50 կ.
12. Իս. Յարութիւնեան. Զգացմունքների աշխալն դ. 30 կ.
13. Յար. Թումանեան. Մելք. Իւսուփի. պատմ. պօէմա դ. 20 կ.
14. Մ. Եօկայի. Արացողը. թ. ի. Յարութիւնեանց դ. 20 կ.
15. 1901. ս. Էջմիածնի ՓԶ. գարագարձը դ. 25 կ.
16. Եր. Շահազիզ. Մկրտիչ Էմին. դ. 60 կ.
17. Գ. ա. թ. Աղանեանց. Հընից-նորից. ա. պրակ. դ. 30 կ.
18. Կարալենիլո. Կոյր երաժիշտը. թարգմ. Մուշե վարդապետ. դ. 60 կ.
19. Զոբորդ դարու հայ եկեղեցին. դ. 25 կ.
20. Երուանդ Շահազիզ. Նոր Նախիջեանի ա. Խաչ վանքը դ. 40 կ.
21. Իս. Յարութիւնեան. Խմ օրագիրը. դ. 25 կ.

ԳԻՒՆ Է ՀՕ ԿՈՊ.



